

**ЎЗБЕКISTAN RESPUBLIKASI` XALI`Q BILIMLENDIRIW
MINISTRLLIGI**

**A`JINIYAZ ATI`NDAG`I` NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALI`Q INSTITUTI`**

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI`

**Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`teti
pitkeriwshisi Saltanat Uzaqbergenovani`n`
«Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`n woqi`ti`w» degen temadag`i`**

**PITKERIW QA`NIGELIK
JUMISI**

Ilimiy basshi`:

f.i.k. Seydullaeva D.

No`kis-2014

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakul`tet dekani`:

f.i.k. Dilanov B.

Kafedra basli`g`i`:

doc. Sayi`mbetov O.

İlimiy basshi`:

doc. Seydullaeva D.

TEMA: QARAQALPAQ TILININ` STILISTIKASI`N WOQI`TI`W

Pitkeriw qa`nigelik

jumi`si`n wo`ri`nlawshi`:

Saltanat Uzaqbergenova

Ma`mleketlik attestaciya komissiyasi`ni`n` qarari`:

Saltanat Uzaqbergenovani`n` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`na «\_\_\_» ball qoyi`lsi`n.

MAK basli`g`i`:

MAK ag`zalari`:

JOBASI`:

KIRISIW. STILISTIKA HAQQINDA ULIWMA TU`SINIK

I BAP. QARAQALPAQ TILININ` STILISTIKASIN WOQITIW

- 1.1. Is qag`azlari`ni`n` stilin woqi`ti`w.
- 1.2. Ko`rkem a`debiyat stilin woqi`ti`w.
- 1.3. Publicistikali`q stil`di woqi`ti`w.
- 1.4. Ilimiy stil`di woqi`ti`w.
- 1.5. Tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari`n woqi`ti`w.
- 1.6. Qaraqalpaq tilinin` sinonimikalari`n woqi`ti`w.

II BAP. JAY GA`PLERDIN` STILI HA`M WOLARDI WOQITIW

2. 1. Ga`p ag`zalari`ni`n` wori`n ta`rtibin tu`sindiriw.
- 2.2. So`zlerdin` bag`i`ni`n`qi` baylani`si`wi`na tiyisli stilistikali`q wo`zgesheliklerin woqi`t`w.
- 2.3. Birgelkili ag`zalardi`n` stilistikasi`n woqi`t`w.
- 2.4. Qaratpalardi`n` stilistikali`q xi`zmetlerin woqi`t`w.
- 2.5. Kiris quri`lmalardi`n` stil`lik qollani`li`w wo`zgesheliklerin woqi`t`w.
2. 6. Kiritpe quri`lmalardi`n` stilistikasi`n woqitiw

JUWMAQLAW

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR DIZIMI

A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik
pedagogikali`q instituti`.

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`teti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası`

2013-2014 – woqi`w ji`li`.

Talaba: Saltanat Uzaqbergenova

Kurs 4 ^a

Ilimiy basshi`: Seydullaeva Da`rigu`l

Tema: Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`n woqi`ti`w

Avtorli`q annotaciya

Temani`n` aktual`li`g`i`: Qaraqalpaq tilinin` basqa tu`rkiy tilleri si`yaqli`, wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri-nin` biri-woni`n` stilistika ilim tarawı`. Bul taraw arqalı` biz tilimzdegi so`zlerdin` jazba ha`m awı`z-yeki stil`lerde qollanı`lı`w wo`zgesheliklerin u`yrenemiz. Bizin` jumi`si`mi`zdi`n` jan`alı`g`i` da sonnan ibarat, yag`ni`y shayı`r-jazi`wshi`lari`mi`zdi`n` shi`g`armalari`ndag`i` so`zlerdin` grammatikali`q xi`zmetin u`yreniw ha`m sol arqalı` talabalarg`a, mektep woqi`wshi`lari`na, tilshi mug`allimlerge qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`n woqi`ti`wda jan`a interaktiv usı`llardan paydalani`wdi`n` metodlari`n jarati`w boli`p tabi`ladi`. Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`n woqi`ti`w arqalı` ko`rkem teksti grammatikali`q tallaw ushi`n teoriyali`q ha`m a`meliy jaqtan u`lken a`hmiyetke iye.

Jumi`sti`n` maqseti ha`m wazi`ypasi`: Pitkeriw jumi`si`ni`n` tiykarg`i` maqseti talabalardi`, woqi`wshi`lardi`, pa`n woqi`ti`wshi`lari`n til bilimi-nin` mashqalalı` tu`yinlerin teren`irek izertlewge ha`m wo`z betinshe pikirlep, sheshim qabi`l yetiwge iytermeleydi. Sonday-aq wolardi` ilimiy jumi`s, sabaqli`q ha`m ko`rkem shi`g`arma tillerinde du`zil-gen so`z dizbegi, jay ga`p, qospa ga`p, tekst si`yaqli` sintaksislik birliklerdin` tu`rleri ha`m bir-birinen stil`lik ayi`rmashi`li`qlari`n u`yreniwge bag`darlaydi`. Bul arqalı`

stilistika tarawı'n woqı'tı'wdı'n ha'm teren'irek bilim berıwdın jan'a formaları'n u'yrenedi.

Izertlew ob'ekti ha'm predmeti: Jumi'si'n tiykarg'i izertlew ob'ekti B.Qutli'muratovti'n «Qaraqalpaq tilin woqı'tı'wdı'n ayı'rı'm ma'seleleri» ha'm A.Bekbergenovti'n «Qaraqalpaq tilinin stilistikası», D.Seydullaevani'n «Qaraqalpaq tilinin stilistikası pa'ni boyı'nsha laboratoriyalı'q jumi'slar» miynetlerinen, sonday-aq jan'a pedtexnologiyalardan paydalani'p woti'ri'p ilimiy izertlew jumi'si'n do'retiwden ibarat.

Izertlew metodları ha'm usı'lları: Jumi'sti izertlew metodları leksika-semantikalı'q ha'm leksika-grammatikalı'q.

Jumi'sti'n qurılı'sı ha'm ta'rtibi: Jumi's qurılı'sı boyı'nsha kirisiw, yeki bap, juwmaqlaw ha'm jumi'sti'n son'i'nda paydalani'lg'an a'debiyatlar diziminen ibarat.

Worı'nlang'an jumi'sti'n tiykarqı na'tiyjeleri: Ha'r bir woqı'wshı'ni'n, talabani'n jeke o'z u'stinde islewine ha'm birdey teren bilim ali'wi'na mu'mkinshilik beredi.

Uli'wmalastırı'wdı'n na'tiyjeleri: Qaraqalpaq til bilimindegi awı'zeki ha'm jazba stil'lerdegi so'zlerdin, funkcional stil'lerdin, publicis-tikalı'q stil'lerdin, ko'rkem a'debiyat stilinin wo'zgesheliklerin sabaq wo'tiw da'wirinde u'yryetip bari'wg'a bag'darlaydı.

KIRISIW. STILISTIKA HAQQINDA ULIWMA TU`SINIK

Stilistika grek tilinin` so`zi boli`p «**Stilos**» taxtag`a jazı`w ushi`n ushi` su`yir yetip shi`g`ari`lg`an «Tayaqsha» degen ma`nini an`latqan. Filologiya iliminde stilistika yeki ma`nide tu`siniledi.

1) Til ha`m so`ylew stilistikasi`.

2) Ko`rkem a`debiyat stilistikasi`

«Stil`» so`zinin` ma`nisi ken`. Wol til biliminde, a`debiyattani`wda, wo`nertani`wda, arxitekturada ha`r qi`yli` ma`nilerde qollani`ladi`.

Lingvistikada stil` problemi`, woni` ani`qlaw, klassifikaciyalaw ha`m woni`n` til iliminde alatug`i`n worni`n belgilew yelege shekem tarti`sli` ma`selelerdin` biri boli`p kiyati`r.

Son`g`i` da`wirlerde tu`rkiy tillerinin` stilistikasi` sistemali` tu`rde izertlenile basladi`. Ma`selen, azerbayjan<sup>1</sup>, tatar<sup>2</sup>, wo`zbek³, qazaq⁴ ha`m t.b. Qaraqalpaq tilindegi stil`ler ha`m stilistika ma`seleleri professor Ye.Berdimuratovti`n` miynet-lerinde arnawli` tu`rde so`z yetilgen.

Wol wo`z izertlewlerinde stil`ge ani`qlama berdi, qaraqalpaq tilindegi funkcional` stil`lerdin` tu`rleri, wolardi`n` rawajlani`w jollari` ha`m tilimizdin` leksikasi`n bayi`ti`wdag`i` worni`n ko`rsetti.

Ye.Berdimuratov: «Stil` bul, haqi`yqati`nda da, tildin` tariyxı`y rawajlani`wi`ni`n` bari`si`nda turmi`s tarawları`na, til arqalı` qatnasti`n` tu`rli formalari`na, konkret situaciya`a baylani`sli` leksika-semantikali`q, grammatikali`q ha`m t.b. boyi`nsha sol tarawg`a funkcional`li`q beyimliligi menen qa`liplesken til qurallari`ni`n` sistemasi` si`pati`nda ko`rinedi»⁵ –

¹ Демричизадэ Э. Азербайчан дилинин услубууаты. Баку, 1962.

² Хаков В. Татар тиле стилитикасына кереш. Казан, 1963. Курбатов Х. Хазерге татар адеби тиленен стилитик системасы. Казан, 1978.

³ Шоммахсудов А., Расулов И., Кунгуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилитикаси. Тошкент, 1983.

⁴ Балақаев М., Жанпейсов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тилинің стилитикасы. Алматы, 1974.

⁵ Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973. 8-бет.

deydi. Sonday-aq a`debiy tildin` funksional` stil`ler sistemasi`n ani`qlawda da birdeylik joq, sebebi bunday klassifikaciya ha`r qi`yli` printsipler tiykari`nda islengen.

Qaraqalpaq a`debiy tilinde YYe.Berdimuratov ja`miyetlik, publicistikali`q, ko`rkem a`debiyat, ilimiy terminologiyali`q, wo`ndirislik-texnikali`q ha`m ra`smiy is qag`azlari`⁶ stillerin ko`rsetedi.

Funksional` stil`ler

Til adamlardi`n` ja`miyettegi turmi`s xi`zmetine baylani`sli` ha`r qi`yli` funkciyalardi` atqaradi`. Tildin` yen` a`hmiyetli ja`miyetlik funkciyalari` mi`nalardan ibarat:

1)So`ylesiw (obshenie), 2) Xabarlaw (soobshenie), 3) Ta`sir yetiw (vozdeystvie) ⁷ . Usi`nday funkciyalardi` atqari`w ushi`n tariyxı`y rawajlanı`wda tildin` ayi`ri`m bo`lshekleri si`pati`nda wolardi`n` wo`zine ta`n morfologiyali`q qurallari` qa`lipleseıedi. Tildegi bunday bo`lshekler tildin` funksional` stil`leri dep ataladı`.

Ko`rsetilip wo`tilgen u`sh funkciyag`a sa`ykes tildin` mi`nanday stil`leri bo`linip shi`g`adi`: so`ylew stili (so`ylesiw funkciyasi`), ilimiy ha`m ra`smiy isler stili (xabarlaw funkciyasi`), publicistikali`q ha`m ko`rkem a`debiyat stili (ta`sir etiw funkciyasi`). Tildin` bul funkciyalari` ko`pshilik waqi`tta biri biri menen qatnasta boladı`. Ma`selen, publicistikali`q stil`de ta`sir yetiw funkciyasi` menen birge xabarlaw funkciyasi` da ko`rinip turadı`. Sonli`qtan da ko`rsetilgen stil`lerdi wo`z aldi`na pu`tkilley bo`leklengen sistema dep qaramay, wolardi` wo`z-ara ti`g`i`z qatnasta, bir-birine wo`tip turatug`i`n til qubi`li`si` dep qaraw kerek. Wolardi`n` wo`z aldi`na aji`rati`li`wi` tek sha`rtli tu`rde g`ana boladı`.

⁶ Бердимуратов Е. Көрсетілген мийнети, 19-бет.

⁷ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963, 6-бет.

Qollani`li`w tiline qaramay funkcional`li`q stil`ler yeki toparg`a bo`linedi: 1. Birinshi toparg`a ilimiy, publicistikali`q ha`m ra`smiy isler stil`leri kiredi. Wolar monolog tu`rinde qollani`ladi`.

2.Yekinshi toparg`a dialog xarakterindegi stil`ler kiredi. Demek, birinshi topar kitabi`y stil` boladi` da, yekinshi topar so`ylew stili boladi`. Al ko`rkem a`debiyat stili wo`z aldi`na bo`lek turadi`, sebebi wol wo`zinin` wo`zgesheliklerine baylani`sli` bul toparlardi`n` tek birewine g`ana tiyisli yemes.

Funkcional` stil`lerdin` kitabi`y ha`m so`ylew tiplerin so`ylewdin` formalari` bolg`an jazba ha`m awi`zeki til menen shatasti`ri`wg`a bolmaydi`. Wolar bir-birine qansha jaqi`n bolg`ani` menen hesh waqi`tta wo`z-ara ten` yemes. Ma`selen, ilimiy temag`a baylani`sli` islengen lekciya kitabi`y stil`ge jatadi`, wol belgili bir auditoriya aldi`nda awi`zeki formada ayti`ladi`. Sonday-aq birewdin` yekinshi birewge jazg`an xati` jazba formasi`nda bolsa da so`ylew tiline ta`n bolg`an wo`zgesheliklerdi wo`z ishine aladi`.

Solay yetip, tildegi funkcional` stil`ler to`mendegishe klassifikaciyalanadi`:

I. Kitabi`y stil`ler:

- 1) ilimiy stil`;
- 2) ra`smiy isler stili;
- 3) publicistikali`q stil`;
- 4) ko`rkem a`debiyat stili.

II. So`ylew stili.

Ayi`ri`m izertlewshiler ta`repien ko`rsetilip ju`rgen «saltanatli` stil`», «satirali`q stil`» ha`m t.b. tu`sinikler tek til qurallari`ni`n` emocional`li`q ha`m ekspressivlik belgilerinin` ko`riniwi boli`p esaplanadi`.

I BAP. QARAQALPAQ TILININ` STILISTIKASIN WOQITIW

Worta bilim beriw mekteplerinde 9–klassta wo`tileug`i`n «Qaraqalpaq tili» sabaqlıg`i`nda qospa ga`pler sintaksisi menen birge stilistika ha`m irkilis belgileri haqqi`nda ken` ha`m teren` bilim beriw wazi`ypalari` qoyi`lg`an. Wonda bizin` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zdi`n` tiykarg`i` maqseti yetip ali`ng`an qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`n woqi`ti`w ma`selesine ob`ekt yetip ali`w ushi`n bir qansha paragraflar wori`n alg`an. Yag`ni`y, §30. Qaraqalpaq a`debiy tilinin` awi`zeki ha`m jazba tu`rleri» (96 - bet), § 31. Stilistika haqqi`nda tu`sinik» (97-bet), § 32. Is qag`azlari`ni`n` stili» (100 -bet), § 33. Ko`rkem a`debiyat stili» (104-bet), § 34. Publicistikali`q stil`» (107 -bet), § 35. Ilimiy stil`» (108-bet), §36.Tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari` (109-bet), «§37.Qaraqalpaq tilinin` sinonimikalari`» (113-bet). Soni`n` menen birge joqari` woqi`w wori`nlari`ni`n` filologiya fakul`tetinin` 3-kurs talabalari`ni`n` alti`nshi` syemestrinde «Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`» pa`ni wo`tilip, wonda 26 saat laboratoriya wo`tilei. Kursti` wo`tiw da`wirinde talabalar a`debiy til normalari`n toli`q wo`zlestirip iyelegen, ha`r qanday tekstin` mazmuni`, janri`, maqseti ha`m ekspressivlik bag`darlari`na sa`ykes leksikali`q, frazeologiyali`q, morfologiyali`q ha`m sintaksislik qurallardi` tan`lap qollana alatug`i`n qa`nigeler boli`p jetilisiwi kerek.

Stilistika funkcional` stil`di teoriyali`k jaktan u`yreniwdin` tiykari`nda til qurallari`n ha`r bir konkret jag`dayg`a baylani`sli` paydalani`wdi`n` usi`l ha`m formalari`n u`yryetedi. Sonli`qtan, wol til iliminin` barli`q tarawlari` menen ti`g`i`z baylani`sta boladi`. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` leksikologiyasi` ha`m grammatikasi` boyi`nsha ali`ng`an teoriyali`q pikirler til qurallari`n stilistikali`q jaqtan si`patlaw ushi`n uli`wma tiykar boladi`. Sonli`qtan qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`n woqi`ti`wda tan`lap ali`ng`an materiallar to`mendegi bo`limlerden turadi`: funkcional` stil`ler, fonetikali`q

stilistika, leksikali`q stilistika, morfologiyali`q stilistika, sintaksislik stilistika ha`m tildin` ko`rkemlew qurallari`.

Funkcional` stil`ler kitabi`y ha`m so`ylew stili boli`p yekige bo`linedi, wondag`i` qollani`latug`i`n stil`lerdi bir-birine wo`tip turatug`i`n til qubi`li`slari` dep qaraw maqsetke muwapi`q.

Fonetikali`q stilistika-seslerdin` stilistikali`q xi`zmetin, ayti`li`w wo`zgesheliklerin, sonday-aq seslerdin` simvolikali`q ha`m poetikali`q xi`zmetlerin u`yryetedi.

Leksikali`k stilistika pikirdi ko`rkem ha`m toli`q yetip bildiriw ushi`n so`zlerdi duri`s tan`law, so`zdin` ha`r qi`yli` kategoriyalari`nan (arxaizm, neologizm, dialektlik ha`m professionalli`q leksika, basqa tillerden kirgen so`zler ha`m t. b.) paydalani`w, leksikali`q ha`m frazeologiyali`q sinonimlerde duri`s qollani`w ha`m t. b ma`selelerdi bayanlaydi`.

Morfologiyali`q stilistikada tildin` so`z jasawshi`, so`z wo`zgertiwshi ha`m forma jasawshi` xi`zmetleri, sonday-aq seplik qosi`mtalari`ni`n` sinonimlik qatarlari`, so`z shaqaplari`ni`n` ayi`ri`m formalari`n stilistikali`q jobada qollani`w wo`zgeshelikleri u`yreniledi.

Sintaksislik stilistikada jay ga`plerdin` quri`li`si`ndag`i` konstrukciyalardi`n` variantlari`na si`patlama beriw, birgelkili ag`zali` ga`plerdin`, qospa ga`p tu`rlerinin`, parallel` sintaksislik konstrukciyalardi`n` ha`r qi`yli` tu`rleri menen tani`sti`ri`w na`zerde tuti`ladi`.

Jazi`wda, so`ylewde pikirdin` i`qshamli`li`g`i`, ko`rkemliligi ushi`n tildegi ha`r qi`yli` ko`rkemlew qurallari` ken` qollani`ladi`.Woqi`wshi` jaslarga bunday ko`rkemlew qurallardan paydalani`w ha`m tekstlerden tawi`p talqi`lawdi` u`yretiw de stilistika pa`ninin` wazi`ypasi`na kiredi.

Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi` kursiy` talabalardi` kurstiy`n` mashqalali` tu`yinlerin teren`irek izertlewge ha`m wo`z betinshe pikirlep, sheshim qabi`l yetiwge iytirmeleydi. Sonday-aq wolardi` ilimiy jumi`s, sabaqli`q ha`m ko`rkem shi`g`arma tillerinde du`zilgen so`z dizbegi, jay ga`p, qospa ga`p,

tekst si'yaqli sintaksislik birliklerdin tu'rleri ha'm bir-birinen stil'lik ayi'rmashi'li'qlari'n u'yreniwge bag'darlaydi'. Ha'r bir talabani'n jeke wo'z u'stinde islewine ha'm barli'q talabalardi'n birdey teren bilim ali'wi'na mu'mkinshilik beredi.

A'meliy ha'm laboratoriyali'q sabaqlar waqti'nda topar talabalari' kishi toparlarga bo'linip, a'meliy sabaq ali'p baratug'i'n woqi'ti'wshi'ni'n basshi'li'g'i'nda tapsi'ri'lg'an jumi'slardi' wori'nlaydi'. Sabaq ha'ptesine bir ret wo'tkeriledi. Wo'tiletug'i'n tema boyi'nsha studentler aldi'n ala xabarlandi'ri'ladi'. Soni'n menen birge woqi'ti'wshi' studentlerdin auditoriyadan ti'sqari' waqi'tta wori'nlaytug'i'n tapsi'rmalari' boyi'nsha tu'sinik beredi. Bul tapsi'rmalar laboratoriya sabag'i'nda, al qalg'an barli'q tapsi'rma ha'm shi'ni'g'i'wlar auditoriyada wori'nlanadi'.

Qaraqalpaq tilinin, basqa tu'rkiy tilleri si'yaqli, wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinin biri-woni'n stilistika ilim tarawi'. Bul taraw arqali' biz tilimzdegi so'zlerdin jazba ha'm awi'zeki stil'lerde qollani'li'w wo'zgesheliklerin u'yrenemiz. Bizin' jumi'si'mi'zdi'n jan'ali'g'i' da sonnan ibarat, yag'ni'y shayi'r-jazi'wshi'lari'mi'zdi'n shi'g'armalari'ndag'i' so'zlerdin grammatikali'q xi'zmetin u'yreniw ha'm sol arqali' talabalarga, mektep woqi'wshi'lari'na, tilshi mug'allimlerge qaraqalpaq tilinin stilistikasi'n woqi'ti'wda jan'a interaktiv usi'llardan paydalan-i'wdi'n metodlari'n jarati'w boli'p tabi'ladi'. Soni'n menen birge ko'rkem teksti grammatikali'q tallaw ushi'n teoriyali'q ha'm a'meliy jaqtan u'lken a'hmiyetke iye.

Pitkeriw jumi'si'ni'n tiykarg'i' maqseti talabalardi', woqi'wshi'lardi', pa'n woqi'ti'wshi'lari'n til biliminin mashqalali' tu'yinlerin teren'irek izertlewge ha'm wo'z betinshe pikirlep, sheshim qabi'l yetiwge iytermeleydi. Sonday-aq wolardi' ilimiy jumi's, sabaqli'q ha'm ko'rkem shi'g'arma tillerinde du'zilgen so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p, tekst si'yaqli sintaksislik birliklerdin tu'rleri ha'm bir-birinen stil'lik

ayi`rmashi`li`qlari`n u`yreniwge bag`darlaydi`. Bul arqali` stilistika tarawi`n woqi`ti`wdi`n` ha`m teren`irek bilim beriwdin` jan`a formalari`n u`yrenedi.

Jumi`si`n` tiykarg`i` izertlew ob`ekti B.Qutli`muratovti`n` «Qaraqalpaq tilin woqi`ti`wdi`n` ayi`ri`m ma`seleleri» ha`m A.Bekbergenovti`n` «Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`», D.Seydullaevani`n` «Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi` pa`ni boyi`nsha laboratoriyali`q jumi`slar» miynetlerinen, sonday-aq jan`a pedtexnologiyalardan paydalani`p woti`ri`p ilimiy izertlew jumi`si`n do`retiwden ibarat.

Jumi`sti` izertlew metodlari` leksika–semantikali`q ha`m leksika–grammatikali`q.

Jumi`s quri`li`si` boyi`nsha kirisiw, yeki bap, juwmaqlaw ha`m jumi`sti`n` son`i`nda paydalani`lg`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

Ha`r bir woqi`wshi`ni`n` talabani`n` jeke wo`z u`stinde islewine ha`m birdey teren` bilim ali`wi`na mu`mkinshilik beredi.

Qaraqalpaq til bilimindegı awi`zeki ha`m jazba stil`lerdegı so`zlerdin`, funkcional` stil`lerdin`, publicistikali`q stil`lerdin`, ko`rkem a`debiyat stiline qollani`lg`an so`z dizbeklerinin`, teksttegi jay ha`m qospa ga`plerdin` stil`lik qollani`li`w wo`zgesheliklerin sabaq wo`tiw da`wirinde u`yryetip bari`wg`a bag`darlaydi`.

Biz pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda usi` stil`lerdin` ha`r birine ayri`qsha toqtap, wolardi`n` leksikali`q, morfologiyali`q ha`m sintaksislik wo`zgeshelikleri haqqi`nda mag`li`wmat beriwdi wazi`ypami`z dep bildik.

1.1. IS QAG`AZLARININ` STILIN WOQITIW

Ra`smiy isler stili mektep sabaqli`g`i`nda «is qag`azlari`ni`n` stili» degen tema menen wo`tileli. Is qag`azlari`na ma`mleketlik joqari` worganlarda ha`m adamlar arasi`nda wo`z-ara qatnas, is-ju`rgiziw qurali` bolg`an jazba ju`jjetler, qatnas qag`azlari` bolg`an ni`zam, pa`rman, sha`rtnama, ma`limleme, shag`i`ri`qlar, buyri`q ha`m xabarlar, kelisim, wo`mirbayan, minezleme, arza, mag`li`wmatnama, akt, qatnas qag`az, isenim xat, shaqi`ri`w xat, dag`aza, telegramma, jollamali`q guwali`q t.b. tu`rleri qatnas qag`azi` retinde qollani`ladi`. Wolardi` mektepte wo`tkende de, joqari` ha`m worta arnawli` woqi`w wori`nlari`nda u`yretkende de wolardi` du`ziwshi so`zlerdin` qurami`, ga`plerdin` du`zilisi haqqi`nda mag`li`wmat berip bari`ladi`.

Is qag`azlari`ni`n` stilin woqi`ti`wda woqi`wshi`larg`a birinshi gezekte is qag`azlardi`n` tu`rleri haqqi`nda ayti`p, wolardi`n` tu`rleri menen tani`sti`ri`p, son`i`nan jazi`li`w u`lgilerin u`yretiw lazi`m. Sonday-aq is qag`azlardi`n` tu`rlerin belgilep, a`melde qa`te-kemshiliksiz jazi`wdi` u`yretiwde birinshi wori`nda is qag`azlari`ni`n` belgili leksikasi`, frazeologiyasi` ha`m grammatikasi` haqqi`nda toli`q bilimge iye boli`wi` kerekligin yeste saqlaw za`ru`r. Ma`selen, is qag`azlari` xabarlaw mazmuni`nda jazi`ladi`, tekst ani`q mag`li`wmat beriw ushi`n qollani`ladi`. Joqari` woqi`w wori`nlari`nda ra`smiy isler stilinin` leksikasi`, morfologiyasi` ha`m sintaksisi wo`z aldi`na u`yreniledi. Ma`selen, is qag`azlari`ni`n` stilinin` leksikasi`:

1. Arnawli` konkret terminlerge iye.
2. Bir formada qa`liplesken standart birlikler ko`p qollani`ladi`. Mi`sali`: ruxsat etiwini` izdi soranaman, buyri`q, so`gis ja`riyalansi`n, qarar qabi`llansi`n ha`m tag`i` basqa.

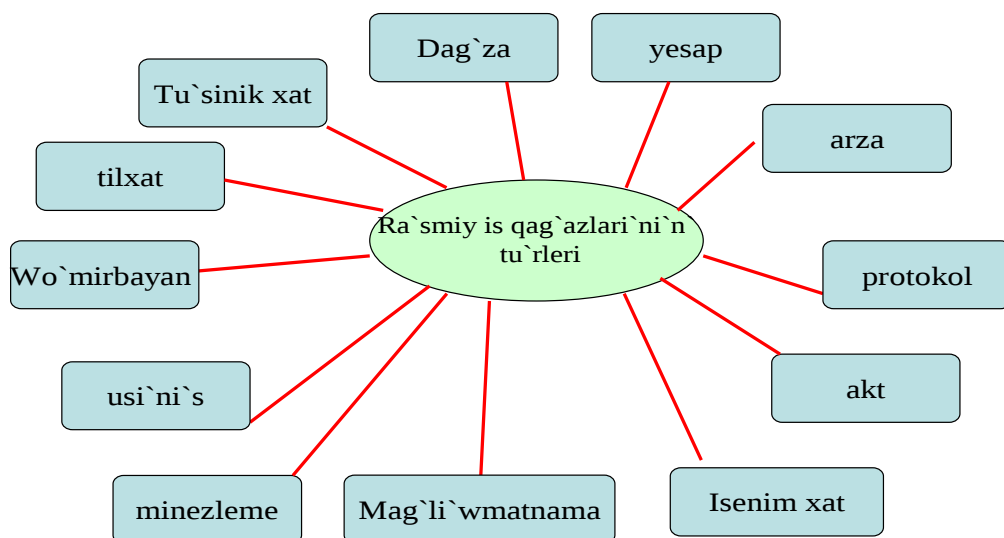
Morfologiyasi`: 1. Atawi`sh feyil formaları` qollani`ladi`. Mi`sali`: mekemenin` ji`lli`q yesabi`n ti`n`law. 2. Buyri`q meyil formasi` qollani`ladi`: tabi`lsi`n, yesaplansi`n, qabi`llansi`n ha`m t. b.

Sintaksisi: 1. Soʻzlar tuwra woriʻn taʻrtipte jaylasadiʻ.

2. Gaʻpler iʻqsham haʻm tuʻsinikli boliʻwiʻ shaʻrt.

3. Ayiʻriʻm jagʻdaylarda gaʻpler bir neshe boʻlimshelerden, statʻyalardan turadiʻ.

Is qagʻazlariʻniʻnʻ stilin woqiʻtiʻw bariʻsiʻnda janʻa pedagogikaliʻq texnologiyalardiʻnʻ usiʻlariʻn paydalaniʻw arqaliʻ mektep woqiʻwshiʻlariʻn, akademiyaʻliʻq licey, kaʻsip-woʻner kolledjleri menen joqariʻ woqiʻw oriʻnlariʻ talabalariʻniʻnʻ kritikaliʻq pikirlewin haʻm wolardiʻnʻ sabaq bariʻsiʻnda jedelligin kuʻsheytiw muʻmkinshiliklerin payda yetiw ushiʻn insert, yekige boʻlingen daʻpter, esse, klasster, aqiʻl huʻjimi, soraw-juwap, bilimin bekkemlew haʻm t.b. usiʻllardan paydalangʻan tuwriʻ boladiʻ. Maʻselen, raʻsmiy is qagʻazlar stilin teoriyaʻliʻq jaqtan uʻyrenip bolgʻannan keyin woqiʻwshiʻ aʻmelde woʻz bilimin siʻnaw kerek, sebebi wol zaʻruʻr jagʻdaylardiʻnʻ barliʻgʻiʻnda usiʻ is qagʻazlariʻnan paydalanadiʻ. Soniʻnʻ ushiʻn biz birinshi gezekte klasster usiʻliʻnan paydalaniʻp raʻsmiy is qagʻazlariʻna neler kiretugʻiʻniʻnʻ aniʻqlap alamiʻz.

3

Bul usi`l arqali` woqi`wshi` ra`smiy isler stili qurami`na qanday is qag`azlari'ni'n` kiretug`i'ni'n ani`qlaydi`. Son`i`nan ha`r bir bala arza, mag`li`wmat-nama, dag`aza, tilxat, minezleme, buyri`q, wo`mirbayan, shaqi`ri`w xat, sha`rtnamalardi`n` jazi`li`wi`n u`yreniw ushi`n mug`allim menen birlikte jazi`li`w usi`llari`n u`yrenedi. Mug`allim is qag`azlari'ni'n` jazi`li`w stilin u`yretiw ushi`n woni`n` leksikasi`, grammatikasi` haqqi`nda toli`q mag`li`wmat beredi.

1.2. KO`RKEM A`DEBIYAT STILIN WOQITI

Woqi`wshi`larg`a ko`rkem a`debiyat stili boyi`nsha bilim bergende awi`zeki so`ylew stilindegi so`zlerdin` sinonimlik si`n`arlari`n tawi`p, a`debiy til normalari`na sa`ykes tekst do`retiwdi u`yretiw maqset yetip ali`nadi`. Tekst du`ziwde ekspressivlik-emocional` so`zlerden, ushi`rma so`zlerden, naqi`l-maqallardan, tildin` ko`rkemlew qurallari`nan paydalana woti`ri`p gu`rrin` jazi`wdan baslaw maqsetke muwapi`q keledi, sebebi ko`rkem shi`g`arma ushi`n til ha`mme waqi`t tiykarg`i` qural boli`p tabi`ladi`. Ko`rkem a`debiyat stilin woqi`ti`wda poetikali`q shi`g`armalardi`n` stil`lik wo`zgesheligine, dawi`s i`rg`ag`i`ni`n` birgelkiligine i`layi`q qatarlari`ndag`i` so`zlerdin` buwi`n sanlari`, ha`r bir qatardag`i` yen` son`g`i` so`zdin` grammatikali`q formalari`ni`n` birgelkili boli`p keliwi ha`m prozali`q shi`g`armalarda woni`n` tematikasi`na, tariyx`y da`wirine, syujetine ha`m obraz jasaw wo`zgesheliklerine baylani`sli` tariyx`y so`zler, arxaizmler, dialektlik so`zler, sintaksislik quri`lmalardi`n` ken` qollani`li`wi` haqqi`nda da ken` tu`sinik berilip bari`ladi`.

Sunday-aq shayi`r ha`m jazi`wshi`lari`mi`zdi`n` shi`g`armalari`n jan`a pedagogikali`q texnologiyalar tiykari`nda woqi`ti`w ushi`n temani` u`yreniwdegi en` effektiv metodlardan boli`p tabi`ladi`. Woqi`ti`w bari`si`nda insert, yekige bo`lingen da`pter, yesse, klaster ha`m t.b. paydalani`wg`a boladi`. Ma`selen, O`zbekistan xali`q qahramani` jazi`wshi` T.Qayi`pbergenovti`n` do`retiwshiligin u`yreniw bari`si`nda jan`a pedagogikali`q texnologiyalardi`n` to`mendegishe metodlari`n paydalani`wg`a boladi`.

Woqi`ti`wshi` jazi`wshi` T.Qayi`pbergenovti`n` do`retiwshiligi boyi`nsha lekciya materiallari`n woqi`wshi`larg`a tarqati`p, insert metodi` arqali` woqi`wshi`lardi` tekst penen islesiw ko`nlikpesin rawajlandi`ri`w mu`mkinshiligine iye boladi`, sunday-aq, tekstiti teren` woylani`p woqi`w

buri`ng`i` tani`s bolg`an materialdi` jan`a material menen baylani`sti`ri`p qoyadi`.

«Insert» tablicasi`

V	–	+	?
Yeger woqi`g`an shi`g`aran`i`z siz bilgen na`rsege say kelse.	Yeger woqi`g`an shi`g`arman`i`z sizin` bilimlerin`izge qayshi` kelse.	Yeger woqi`g`an shi`g`arman`i`z siz ushi`n jan`ali`q bolsa	Yeger woqi`g`an shi`g`arman`i`z siz ushi`n tu`siniksiz bolsa.
T.Qayi`pbergenov-jazi`wshi`		Qayi`pbergenov shi`g`armalari`nda aqi`l-na`siyatlar ko`p.	T.Qayi`pbergenov qaraqalpaqlar turmi`si`nda bolg`an waqi`yalardi` bo`rt-tirmey jaza ma?

Woqi`ti`wshi` insert tablicasi` boyi`nsha woqi`wshi`-ni`n` soraw belgisin qoyg`an bo`legin tu`sindiriwi kerek. Sonday-aq ko`rkem a`debiyat stilin woqi`ti`wda da`pterdi yekige bo`lip «Yekige bo`lingen da`pter» usi`li` arqali` da woqi`wshi`larg`a bilim beriw, soni`n` tiykari`nda jazi`wshi` haqqi`nda, woni`n` shi`g`armalari` tuwrali` woqi`wshi`lardi`n` ko`z-qarasi`n biliw mu`mkinshiligine iye boli`wg`a da boladi`. Ma`selen,

«Yekige bo`lingen da`pter» usi`li`

Mag`li`wmat	Woqi`wshi`ni`n` mag`li`wmat boyi`nsha jeke pikiri
T.Qayi`pbergenov-haqi`yqatli`q ta`repdari`	Du`n`yada jaqsi`li`q penen jamanli`q ha`rdayi`m biri-biri menen gu`resip jasaydi`, lekin, barli`q waqi`tta jaqsi`li`q jamanli`qti`n` u`stinen jen`iske yerisedi.

1.3. PUBLICISTIKALIQ STIL`DI WOQITIW

«Publicistika» termini latî`nsha so`z boli`p, wol qaraqalpaq tilinde «ko`pshilik» degen ma`ni beredi. Publicistikali`q stil`ge xali`qti`n` ku`ndelikli turmi`si`na baylani`sli` shi`g`ari`li`p ati`rg`an ja`miyetlik-siyasiy a`debiyatlar, gazeta-jurnalda ja`riyalanatug`i`n maqalalar tilinin` stili kiredi.

Publicistikali`q stil`di woqi`ti`wdag`i` tiykarg`i` maqsetimiz, sol stil`de jazilg`an tekstlerdi basqa tekstlerden aji`rata biliw, a`melde wo`z ta`jiriybelerinde paydalana biliw, publicistikali`q stil`de maqala, nterv`yu, ocherk, fel`eton, buyri`q, shaqi`ri`qlar jazilwdi` u`yretiw boli`p yesaplanadi`. Publicistikali`q stil` ja`miyettegi siyasiy ideologiyali`q qatnaslardi` bildiriw ushi`n xi`zmet yetedi. Ha`zirgi waqi`tta publicistikali`q stil`din` formalari` ko`p. Ma`selen, radio-televidenieden yesittiriletug`i`n informaciyali`q xabarlar, bayanatlar t.b. tu`rleri de usi` stil`de u`yreniledi. Sog`an sa`ykes joqari` woqi`w wori`nlari`nda publicistikali`q stil`di woqi`ti`wda, woni`n` da leksikasi`, morfologiyasi`, sintaksisi ha`r qaysi`si` wo`z aldi`na u`yreniledi. Publicistikali`q stil`din` leksikasi`: 1. Siyasiy-ja`miyetlik leksika tiykarg`i` wori`ndi` iyeleydi. Ma`selen: joqari` isenim, ja`miyet, jedellestiriw ha`m t.b.

Morfologiyasi`:

1. Abstrakt atli`qlar. Ma`selen: kelisim, juwapkershilik. 2. Feyildin` ha`zirgi ma`ha`l formalari` jiyi qollani`ladi`. Ma`selen: u`lken tabi`slarg`a jetisip kiyati`rmi`z ha`m t. b.

Sintaksisi:

1. Qospalang`an jay ga`pler ken` qollani`ladi`. 2. Emocionalli`q ha`m ekspressivlik ma`nidegi so`zlerden du`zilgen ga`pler qollani`ladi`. 3. Shaqi`ri`q, su`ren, xabarlandi`ri`w t. b. ra`smiy isler stilinin` tekstleri ja`riyalanadi`.

Publicistikali`q stil`di woqi`ti`wda, tiykari`nan, respublikami`zda ja`riyalani`p ati`rg`an «Jetkinshik», «Qaraqalpaqstan jasları», «Yerkin Qaraqalpaqstan» «Jaslar hawazi» ha`m t.b. gazeta-jurnallardi` woqi`w

xanasi`na ali`p kelip, woqi`wshi`lar menen birgelikte maqala, interv`yu, ocherk, fel`eton, buyri`q, shaqi`ri`qlardi`n` jazi`li`w stili menen tani`sqaq maqul boladi`. Wolardag`i` so`zlerdin` leksikasi`, ga`plerdin` du`ziliw jollari`, turaqli` so`zlerdin` wori`n ta`rtibi haqqi`nda toli`q mag`li`wmatqa iye boli`w na`tiyjeliligini beredi. Bunnan ti`sqari`, woqi`wshi`lar menen birge woqi`w xanasi`nda radiodan yesittiriletug`i`n informaciyalıq xabarlar, bayanatlar ti`n`law na`tiyjesinde usi` stil`degi jetiskenlikler, yamasa qa`te-kemshiliklerdi de bilip, u`yrenip bari`w mu`mkinshiliklerin beredi.

1.4. ILIMIY STIL'DI WOQITIWI

Ilimiy stil'de ilimnin rawajlanishi boyi'nsha jazilgan monografiyalik izertlewlerdin, ilimiy kitaplardin, sabaqliqlardin tilin uyreniw wazipya yetip alinadi. Ilimiy teksti aniqalay bilw, terminlerin belgilew, geybir so'zlerdin ilimiy stil'ge baylanishi sinonimlerin tawip, teksti du'zete aliw, berilgen tema boyi'nsha ilimiy tekst do'retiwge uyretiw maqset yetip alinadi. Ilimiy stil a'debiy til normalarina saykes bolgan til qurallarinan paydalanadi. Joqari ham worta arnawli bilim beriw worinlari'nda ilimiy stil'di woqitiw bari'si'nda wonin leksikasi, morfologiyasi, sintaksisine wo'z aldi'na toqtaladi, al mektep sabaqli'g'i'nda tek g'ana bir shi'ni'g'i'w menen sheklengen. Ilimiy stil'din leksikasi:

1. Ilimnin har bir tarawini'ni' wo'zine tiyisli terminleri qollaniladi. Fizikada: atom, yenergiya; biologiyada: haywanatlar dun'yasi, nerv, yadro; matematikada: qosi'w, ko'beytiw, bo'liw, ten'leme, kvadrat, ushmu'yishlik; filologiyada: baslawi'sh, bayanlawi'sh, so'z dizbegi, so'z shaqaplari, fonetika ham t.b.

2. Terminleri tek tuwra manide g'ana jumsaladi.

Morfologiyasi:

1. Atliqlar ko'binese birlik sanda qollaniladi: sinus, kosinus, tablica, gap, shi'ni'g'i'w, til wortasi ham t.b. 2. Feyildin betlik formalarinan ko'binese birlik san 3-bet formasi (ko'rsyetedi, tabiladi) ko'plik san 1-bet formasi (ataymiz, aytayiq) qollaniladi. 3. Feyiller ha'zirgi-keler ma'hal formasi'nda qollaniladi. Ma'selen: S tochkasin D tochkasi kesip wo'tedi ham t.b.

Sintaksisi:

1. Kiri so'zler ham kiris qurilimlar ko'p qolla-niladi. Ma'selen: aytayiq, bizin pikirimizshe, gu'wasi bolg'ani'n'izday ham tag'i' basqa. 2. Qospalang'an jay gapler, feyil toplamlari, sonday-aq qospa gapler a'piwayi jay gaplerge qarag'anda ko'birek ushi'rasadi. Ilimiy stil'di

woqi`ti`w bari`si`nda woni`n` grammatikasi`na ken`inen toqtaw kerek dep woylaymi`z, sebebi woqi`wshi`lar ilimiy stil`de qollani`latug`i`n so`zlerdi awi`zeki so`ylew stil`degi so`zler menen shatasti`rmaw kerek. Wolar ku`ndelikli qollani`latug`i`n so`zlerin wo`zlerinin` woqi`wli`q kitaplari`, ma`selen, fizika, matematika, ana tili ha`m t.b. kitaplari`da jazi`lg`an qag`i`ydalar menen sali`sti`ri`p u`yrense maqsetke muwapi`q boladi`.

1.5. TILDIN` KO`RKEM SU`WRETLEW QURALLARIN WOQITIW

Publicistikali`q ha`m awi`zeki so`ylew stil`-lerinde, a`debiy til, a`sirese ko`rkem shi`g`arma tilin woqi`ti`wda pikirdin` logikali`q mazmuni`n ko`rkem, wo`tkir yetip beriwde tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari` ken` qollani`ladi`. Wolar tiykari`nan so`ylew stilinde ju`da` ko`p ushi`rasadi`. So`ylew stili adamlardi`n` pikir ali`si`wi`nda, qari`m-qatnas jasawi`nda til arqali` ju`zege keledi. Sonli`qtan wol dialog formasi`nda boli`p, keminde yeki adamni`n` arasi`nda qa`liplese. So`ylew stilinin` basqa stil`lerden ayi`rmashi`li`g`i`, woni`n` leksikasi`, morfologiyasi`, sintaksisi menen birge fonetikasi` birge u`yreniledi. Ma`selen, so`ylew stilinin`

fonetikasi`:

1. Ayi`ri`m seslerdin` wori`n almasi`wi`: bes-besh, japi`raq-jarpaq, qaqpaaq-qapqaq. 2. Ayi`ri`m sesler tu`sip qaladi`: kelip yedik-kebek, bolmaydi`-bomaydi`, sonnan son`-sosi`n t. b.

Leksikasi`:

1. So`zler ekspressivlik ma`nige iye boladi`: qati`ri`p jazdi`m, qatti` jaqsi` ko`remen. 2. Evfemizmler ko`p qolla-ni`ladi`: jas bosani`w, mamasi`, a`kesi t.b. 3. So`ylew tiline ta`n frazeologizmler ken`nen jumsaladi`: qudaydi`n` wo`limin jepsen`, yeshekke teris mingizipti. 4. Rus tilinen kirgen so`zler aralasi`p qollani`la beredi. Ma`selen: xod boli`p kyetipsen`-g`o, qaltam nol`.

Morfologiyasi`:

1. So`ylew tiline ta`n feyil forma-lari` ken` qollani`ladi`: ko`rgenbisen`-ko`rdin` be? 2. Tan`laq penen janapaylar ju`da` ko`p qollani`ladi`: tuw, ne deydi?, ha`y yag`-a`, pay aytti`-aw ha`m 3. Abbreviatura ju`da` ko`p qollani`ladi`: Ayeke, Sa`ke, velik, mag, stepki h. t.b.

Sintaksisi:

1. Toli`q yemes ga`pler, so`z-ga`pler ko`p ushi`rasadi`, sebebi ga`ptin` qalg`an bo`legin mimikalar toli`qti`radi`.

2. Soraw ga`pler qi`sqarti`li`p qollani`ladi`:

- Ati`n`i`z?

- Familiyan`i`z?

3. Kiris so`zler, kiris quri`li`mlar ko`p qolla-ni`ladi`: aytshi`, aytpashaq.

4. Inversiya derlik barli`q ga`pler-de jiyyi qollani`ladi`: qayda menin` balam? ha`m t.b.

Mektep sabaqli`g`i`nda «Tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari`» degen temani` woqi`ti`wda ten`ew, epitet, metafora, giperbola g`ana u`yreniledi. Bizin`she, bul kem, sebebi metaforani` u`yrengende metanimiyan`, al giperbolani` u`yrengende litotani` u`yretiw talapqa say bolar edi.

Jazi`wda, so`ylewde pikirdin` i`qshamli`li`g`i`, ko`rkemliligi ha`m woni`n` wo`tkirligi arti`wi` ushi`n tildegi ha`r qi`yli` ko`rkemlew qurallari` ken` paydalani`ladi`. Til-a`debiyatti`n` birinshi yelementi, sebebi ha`r qanday a`debiy shi`g`armani`n` ko`rkemliligi woni`n` tili arqali`, wondag`i` ko`rkemlew qurallari` arqali` ko`rinedi. Tildegi bunday ko`rkemlew qurallari`, tiykari`nan yeki tu`rli boladi`; leksikali`q ha`m sintaksislik.

Leksikali`q ko`rkemlew qurallari` t r o p l a r dep ataladi`, al sintaksislik ko`rkemlew qurallari`na s t i l i s t i k a l i`q (yamasa r i t o r i k a l i`q) figuralar delinedi.

Bir so`zdin` ayi`ri`m kontekstlerde wo`zinin` tiykarg`i` tuwra ma`nisinen basqasha awi`spali` ma`nide qollani`li`p, ha`r qi`yli` ko`rkemlew quralli` xi`zme-tin atqari`wi` trop dep ataladi`. Troplar qatari`na yepitet, ten`ew, metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya, allegoriya, janlandi`ri`w ha`m perifraza kiredi. Tildin` ko`rkemlew qurallari`ni`n` ishinde stilistikali`q figuralar da u`lken wori`n tutadi`. Stilistikali`q (yamasa ritorikali`q) figuralar - bul ayri`qsha quri`lg`an sintaksislik dizbekler yamasa ga`pler boli`p, wolar tildin` obrazli`li`g`i` ushi`n xi`zmet yetedi.

Tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari`n woqi`ti`wda bizin`she, «Esse» usi`li`nan paydalang`an wori`nli` dep woylaymi`z. Sebebi woqi`wshi` usi`

usi`l arqali` wo`z betinshe shi`g`arma do`ryetip, wonda tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari`nan bari`nsha paydalansa ha`m mug`allim yen` jaqsi` jazi`lg`an shi`g`armani` woqi`wshi`larg`a woqi`p berip, woqi`wshi`ni` marapatlasa woqi`wshi`da tilge degen su`yispenshilik artadi`. Jazi`wshi`shayi`rlari`mi`zdi`n` ko`rkem shi`g`armalari`-nan ko`rkem su`wretlew qurallari`n tawi`p, wolardi` talqi`law bari`si`nda woqi`wshi`larg`a tu`sinik berip bari`lsa jaqsi` na`tiyjege yerisemiz.

«Esse» usi`li`

I.Yusupovti` «ko`rkem so`z sheberi», «jaqsi`li`q-ti`n` ji`rshi`si`» dep ta`n aladi`. Siz usi` pikirdi qa-lay tu`sinesiz, wog`an jeke ko`z-qarasi`n`i`z? Bul jerde woqi`wshi`lar yesse jazi`w tapsi`rmasi`n aladi`. Yesse arqali` woqi`wshi`, talaba tek g`ana shayi`r I.Yusupov-ti`n` do`retiwshiligi tuwrali` pikirlerin jazi`p qoymastan, shayi`rdi`n` do`retpelerin wo`z betinshe tal-law isleydi, jekke wo`zinin` qatnasi`n bildiredi, sol arqali` tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari`ni`n` ko`rkem shi`g`armalarda qalay paydalang`anli`g`i`n ha`m wolardi`n` tilde qollani`li`wi`n u`yrenedi.

Bunnan ti`sqari` uli`wma bilim beretug`i`n mekteplerde shayi`r ha`m jazi`wshi`lardi`n` shi`g`arma-lari`ndag`i`, sonday-aq awi`zeki so`ylew tilindegi ga`p-lerde qollani`latug`i`n tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari`n klasstan ti`s jumi`slardi`n` wori`nlaw na`tiyjesinde de u`yrenilse boladi`, mi`sali`, konferenciyalar, ha`r qi`yli` konkurslar wo`tkeriw arqali` mug`allim woqi`wshi`lardi`n`, birinshiden, bos waqi`tlari`n mazmunli` wo`tkeriwge yerisse, yekinshiden, usi` situaciyalar arqali` mug`allim woqi`wshi`lardi`n` sana-sezimin artti`radi`. Bul bilimlilik, ta`rbiyali`-li`q, ma`deniyatli`li`qqa ta`rbiyalawdi`n` bir formasi`n bolip woqi`wshi`lardi`n` til bayli`g`i`n ko`rkem su`wretlew qurallari`nan paydalani`w arqali` bayi`ti`wg`a ha`m mazmunli` so`ylewge u`yretiwege bag`darlaydi`.

1.6. QARAQALPAQ TILININ` SINONIMIKALARIN WOQITIW

Sinonimika bul stilistikani`n` tiykari` boli`p tabi`ladi`. Sinonimler leksikali`q sinonimler ha`m grammatikali`q sinonimler boli`p yeki toparg`a aji`raladi`. Leksikali`q sinonimler ma`nilik jaqtan bir-birine ju`da` jaqi`n, al si`rtqi` ta`repi boyi`nsha ha`r tu`rli bolg`an so`zler topari`na ayti`ladi`. Mi`sali`: ku`shli, qari`wli`, g`ayratli`, quwatli`, mi`qli` ha`m t.b. Leksikali`q sinonimler tildin` qollani`li`w normalari`na muwapi`q sinonim so`zlerdi worni`-worni` menen tan`lap alg`anda ju`da` ani`q sezilip turadi`. Wolardi`n` ko`p boli`wi`-bul til bayli`g`i`ni`n` qollani`li`w wo`risi ken` yekenligin bildiredi. Woqi`wshi`larg`a leksikali`q sinonimlerdi u`yretiwde tek g`ana bir so`zden paydalana bermey woni`n` sinonimlik si`n`arlari`n da u`yretse, maqsetke muwapi`q boladi`.

Grammatikali`q sinonimler dep ha`r qi`yli` morfologiyali`q tu`rdegi so`zlerdin`, so`z dizbeklerinin`, qospa ga`p bo`leklerinin` ma`nilik jaqtan wo`z-ara birdey qollani`latug`i`n yekinshi bir qatari`n tu`sinemiz. Grammatikali`q sinonimler morfologiya-li`q sinonimler (qolaysi`z-naqolay, biypul-pulsi`z t.b.), sintaksislik sinonimler (mashina menen bari`w - mashinada bari`w, u`yge qayti`w-u`yge qaray qayti`w t.b.) boli`p yekige bo`linedi. Bul ekewi de ha`r tu`rli stil`lik talaplarg`a sa`ykes qollani`ladi`. Bul temani` wo`tkende jan`a pedtexnologiyani`n` ha`r tu`rli usi`llari`nan paydalana beriwge boladi`, wo`ytkeni qaraqalpaq tilinde wo`z-ara sinonimles so`zler ju`da` ko`p, al wolardi`n` birinin` worni`na biri qollani`li`wi` ha`r tu`rli. Mektep sabaqli`qlari`nda usi` temag`a sa`ykes shi`ni`g`i`wlardi` wori`nlaw arqali` da sabaqti`n` maqset ha`m wazi`ypalari`na yerisiwge boladi`.

II BAP. JAY GA`PLERDIN` STILI HA`M WOLARDI WOQI`TI`W

Quri`li`si` ha`m xi`zmetine qaray jay ga`pler ha`r qi`yli` boladi`. Pikirdin` haqi`yqatli`qqa qatnasi`na qaray boli`mli` ha`m boli`msi`z ga`pler, ayti`li`w maqsetine qaray xabar, soraw ha`m u`ndew ga`pler, ag`zalari`ni`n` qurami`na qaray bir bas ag`zali` ha`m yeki bas ag`zali` boli`p keledi.

Jay ga`ptin` ayi`ri`m tu`rleri arasi`nda sinonimiyali`q qatnaslar boli`wi` mu`mkin: Kim bilmeydi, Pushkin, senin` ati`n`di`? – Pushkin, senin` ati`n`di` ha`mme bileli. Bundag`i` birinshi ga`pte soraw formalari` ha`m boli`msi`zli`q formalari` bolg`ani` menen uli`wma ma`ni boli`mli`li`qti` bildiredi. Birinshi ga`p yekinshige sali`sti`rg`anda wo`zindegı ekspressivlik ha`m emotsional`li`q ma`niler menen aji`rati`li`p turadi`.

1. Boli`msi`z ga`pler arasi`ndag`i` sinonimiya mi`na ga`plerden de bayqaladi`. Awa, men seni ku`tip woti`ra bersem. – Men seni ku`tip woti`rmayman. Sonday-aq: Men bul jerden ketke de qayda baramanYo – Men hesh qayda barmayman.

2. Men bas ag`zali` ha`m bir bas ag`zali` ga`pler de parallel` qollani`li`p, wo`zine ta`n stilistikali`q wo`zgeshliklerge iye boladi`: Senin` kim yekenin`di biz bilemiz. – Senin` kim yekenin`di bilemiz.

3. Baslawi`shi` bar aktiv konstruktsiyalar passiv konstruktsiyalar arqali` an`lati`li`wi` mu`mkin: Gazetani`n` kelesi sani`n` shi`g`ardi`q. – Gazetani`n` kelesi sani` shi`qti`. – Gazetani`n` kelesi sani` shi`g`ari`ldi`. Woqi`wshi`lar qabi`l etti. – Woqi`wshi`lar ta`repinen qabi`l etildi.

4. Elliptik ha`m yeki quramli` ga`plerdin` sinonimikasi`: Yedil g`arg`asi` yeline kyetedi. Jayi`q g`arg`asi` jayi`na. Yedil g`arg`asi` yeline kyetedi. Jayi`q g`arg`asi` jayi`na kyetedi. Elliptik ga`plerde ekspressiv ha`m emotsionalli`q ma`ni ku`shli, ta`sirli boli`p, Wolar so`ylew tilinde ha`m ko`rkem a`debiyatta ha`r qi`yli` dinamikali`q ha`m stilistikali`q ha`reketti si`patlaw ushi`n ken` qollani`ladi`: To`rde qonaqlar, to`rde u`ydin` iyesi, ha`mme – saylawg`a. Iyt toyg`an jerine, yer tuwg`an jerine.

5. Ataw ga`p ha`m yeki bas ag`zali` ga`pler: gu`zdin` aqi`rg`i` ayi`. Qaqaman suwi`q (T.Qayi`pbergenov). – Gu`zdin` aqi`rg`i` ayi` keldi. Qaqaman suwi`q baslandi`. Ataw ga`ptegi atli`q arqali` predmettin` wo`zi ha`m woni`n` ha`reketi (ha`zirgi ma`ha`l ma`nisinde) an`lati`ladi`. Sonli`qtan da wolar statikali`q su`wretlemelerde, ha`rekettin` tez almasi`wi`n bildiriwde, avtorli`q remarkalarda ken` qollani`ladi`.

6. So`z – ga`plerdin` de stilistikali`q xi`zmeti u`lken. Wolar a`sirese dialog ushi`n ta`n boli`p, pikirdin` i`qshamli`g`i` ushi`n xi`zmet yetedi. mi`sali`: Siz Moskvag`a barasi`zba? – Awa, (joq, a`lbette, he?)

7. Baslawi`shsi`z bir bas ag`zali` konstruktsiyalar ha`r qi`yli` stil`lik maqsette qollani`la beredi: İlimdi miynetsiz iyeler bolmaydi` (iyesiz ga`p). – İlimdi miynetsiz iyeley almayсан` (iyesi uli`wmalasqan ga`p).

8. Toli`q yemes ga`pler bir ayti`lg`an so`zdi qayta-qayta ta`kirarlamay pikirdi ji`ynaqli`, i`qshamli` yetip ayti`w ushi`n xi`zmet yetedi, sonli`qtan da wol a`sirese janli` so`ylew tilinde ken` qollani`ladi`.

- Ati`n` kim qari`ndasi`m?

- Ayparsha.

- Kim boli`p isleysen`?

- Sawi`nshi`.

- Qarawi`n`i`zda neshe si`yi`r bar?

- Won u`sh (G.İzimbetov “Tun`g`i`sh muhabbat”).

2. 1. GA`P AG`ZALARININ` WORIN TA`RTIBIN TUSINDIRIW

Tildin` pawajlani`w bari`si`nda qa`liplesken sintaksislik du`zilisinde belgili bir zan`li`li`qlar bar. So`zler ga`pte qalay bolsa solay wornalaspaydi`? Ga`ptegi so`zlerdin` sintaksislik xi`zmetine qaray belgili ta`rtip penen wornalasadi`.

Ha`zipgi qaraqalpaq tilinde ga`p ag`zalari`ni`n` wori`n ta`rtibi yepkin solayda ga`pte ha`r bir ga`p ag`zasi`ni`n` qa`liplesken wori`n ta`rtibi boladi`.

Ga`p ag`zalari`ni`n` wori`n almasti`ri`w Wolardi`n` grammatikali`q quri`li`si`na wonsha ta`sir qi`lmaydi`. Keshe jawi`n jawdi`. Jawi`n keshe jawdi`.

So`zlerdin` wori`n ta`rtibinin` wo`zgeriwi ko`pshilik jag`dayda ga`ptin` ma`nisinin` wo`zgeriwi, stilistikali`q ta`repine ta`sir jasadı`.

So`zlerdin` yerkin wori`n ta`rtibi a`sirese awi`zeki so`ylew tilinde ko`p ushi`raydi`. Sonday-aq so`zlerdin` wori`n ta`rtibinin` wo`zgeriwi stil`lik maqsetlerde ko`rkem shi`g`armalarda ushi`rasadi`.

Ga`ptegi so`zler biri-biri menen wo`z-ara ma`nilik qatnaslari`na qaray wornalasadi`. Ga`p ag`zalari`ni`n` worni` ga`ptin` du`zilisine ga`p ag`zalari`ni`n` sani`na ha`m wolardi`n` qanday so`z shaqaplari`nan bolı`wi`na qaray ornalasadi`. Ga`p tek bas ag`zalardan quralsa baslawi`sh bayanlawi`sh tu`rinde, al yekinshi da`rejeli ag`zalardi`n` qatnasi`nda du`zilse, bas ag`zalar wo`zine qatnasli` ag`zalar menen birge keledi. Ga`p ishinde ko`binesi turaqli` wori`nda bayanlawi`sh: ani`qlawi`sh, jalg`awsı`z tuwra toli`qlawi`sh, si`n ha`m mug`dar da`reje pi`si`qlawi`shlari` keledi. Al baslawi`sh, seplik formasi`ndag`i` toli`qlawi`sh ha`m pi`si`qlawi`shti`n` ayi`ri`m tu`rlerinin` ga`ptegi worni` yerkin boladi`.

Awi`lg`a qaray yeki atli` kiyati`r. Yeki atli` awi`lg`a qaray kiyati`r. Yeki atli` kiyati`r awi`lg`a qaray. Bul jerde so`zlerdin` worni` ta`rtibinin` wo`zgeriwi ga`ptin` mazmunı`na, sintaksislik xi`zmetine ta`sir yetip turg`an joq.

Ko`pshilik turkiy tillerde, soni`n` ishinde, qaraqalpaq tilinde bayanlawi`sh ga`ptin` aqi`ri`nda, baslawi`sh bayanlawi`shtan aldi`n, ani`qlawi`sh wo`zi ani`qlaytug`i`n so`zden buri`n, al pi`si`qlawi`sh penen toli`qlawi`sh wo`zi baylani`sli` so`zden buri`n turadi`. Mi`sali`: Qubladan jang`a jag`i`mli` salqi`n samal esedi.

Ayxan a`kesi tuwrali` ku`nde woylanatug`i`n yedi.

Usi`lay yetip, so`zlerdin` qa`liplesken worni` ta`rtibi tuwra ta`rtip delinedi.

Ku`ndelikli awi`zeki so`ylew tilinde, ko`rkem shi`g`armalarda so`zlerdin` worni` ta`rtibinin` wo`zgeriwi jiyi ushi`rap turadi`. Bunday yetip so`zlerdin` wori`n ta`rtibinin` wo`zgeriwi anaw yaki mi`naw so`zge ayri`qsha kewil aydari`w ushi`n, emotsionalli`q-ekspressivlik obrazli`qti` payda yetiw ushi`n qollani`ladi`.

Bunday so`zlerdin` a`dettegi worni` ta`rtibinin` wo`zgeriwi inversiya delinedi. Inversiya ga`ptegi so`zlerdin` sintaksislik xi`zmetine ta`sir tiygizbeydi.

Mi`sali`: Tek shi`qpag`an jani` bar yedi ja`niwardi`n`.

Usi`nday ku`tilmegen waqi`ya bolg`an yedi bir ku`ni.

Araladi`q aq Yedildin` qayi`n`i`n. Panaladi`q ulli` jurtti`n` Jayi`g`i`n

Ji`ladi` jasi`l taw swonda, Ji`ladi` keshki juldi`z, Ji`ladi` ari`wdi` joqlap

-Mag`an qaran`, senin` ar-nami`si`n`, Hu`jdani`n` bar ma o`zin`nin`?

-Yendi ne kerek sag`an? -Azmaz ko`ter basi`n`di`! -Bul jer u`yin` yemes g`oy senin`. -Tapqan yekensen` nadandi`.

Ayi`ri`m jag`daylarda so`zlerdin` wori`n ta`rtibinin` wo`zgeriwi menen wolardi`n` sintaksislik xi`zmetide wo`zgeredi. Ko`binesi, baslawi`sh-bayanlawi`sh pozitsiyasi`nda kelgen ga`plerde bul jag`day ushi`rasadi`. Watang`a xi`zmet yetiw-ha`r bir insanni`n` basli` wazi`ypasi`. Ha`r bir insanni`n` basli` wazi`ypasi`-Watang`a xi`zmet etiw. Bul-bizin` awi`l. Bizin` awi`l -bul. Aqi`lli` bala (so`z dizbegi). Bala aqi`lli`. (ga`p)

Bul jag`dayda so`z dizbegi ga`pke, al ga`p so`z dizbegine aynaladi`.

**Baslawi`shti`n` qa`pteqi worni`.** Ga`pte baslawi`shti`n` worni` qaraqalpaq tilinde baslawi`sh bayanlawi`shtan aldi`n keledi. Baslawi`sh ga`ptin` basi`nda yaki wortasi`nda kele beriwi mu`mkin. Mi`sali`: Qar yerten`ine azanda da jawi`p turdi`. Atlar turg`an jerge baraman degenshe Sultan, Murat ton`i`p qaldi`.

Baslawi`shti`n` bayanlawi`shtan keyin keletug`i`n jag`daylari` da ushi`rasadi`. Bul so`ylew tilinde ha`m ko`rkem shi`g`armalarda ko`p ushi`rasadi`.

Mi`sali`: He aytpaqshi` yeken wol woqi`wshi`larg`a. He qusap ketkensen` wo`zin`. Ushi`wdi` qaydan u`yrenip ju`r bul ha`m t.b.

Ayri`mi` jag`dayda u`ndew ga`plerde bayanlawi`sh baslawi`shtan buri`n turadi`.

Jasasi`n xali`qlar dosli`g`i`!

Tuwra ga`plerde avtor ga`pinin` bayanlawi`shi` baslawi`shtan buri`n turadi`. Sizler qayda barati`rsi`z?-dedi ol.

Poeziya tilinde ushi`rasadi`.

Keldi ba`ha`r ken`nen jayi`p qulashi`n,

Jer betine sewip ku`nnin` quyashi`n.

Ton`lar yerip, balqi`p ketti qorg`asi`n,

Taslardi` jibitti ku`ni ba`ha`rdin`.

**Bayanlawi`shti`n` qa`pteqi worni`.** Ga`p ishinde bayanlawi`shti`n` worni` turaqli`. Bayanlawi`sh ko`binesi ga`ptin` aqi`ri`nda turadi`. Qosi`qlarda, so`ylew tilinde stil`lik maqsetlerde bayanlawi`sh ga`ptin` basi`nda da keliwi. Mi`sali`: Tiyme bug`an!

Tart qoli`n`di`!-dep baqi`rdi`.

Birewge aytpasa tap jari`li`p ketetug`i`nday sezdi wo`zin.

Toli`qlawi`shti`n` qa`ptegi worni`. Ga`pte toli`qlawi`shti`n` worni`. Toli`qlawi`sh wo`zi baylani`sli` bolg`an ag`zani`n` yag`ni`y ga`p ishinde ko`pshilik jag`dayda bayanlawi`shtan aldi`n turadi`.

Sultamurat pildi de, maymi`ldi` da ha`m basqada haywanlardi` wo`z ko`zi menen ko`rgen.

Sizler tu`siniwin`iz kerek bug`an.

Barli`q maqluqatlar worni`nan turdi`

Qarsi` ali`p, qutli`qlap shi`qti` ba`ha`rdi.

Ani`qlawi`shti`n` qa`ptegi worni`. Ani`qlawi`sh wo`zi ani`qlaytug`i`n so`zden aldi`n turadi`. Mi`sali`: Ko`k jipektey ko`gergen jon`i`shqalar, g`ali`day boli`p qulpi`ri`p jatqan gu`zlik biydaylar ko`rindi.

**Pi`si`qlawi`shti`n` qa`ptegi worni`.** Pi`si`qlawi`shlar ga`ptegi wori`n ta`rtibi boyi`nsha bayanlawi`shtan aldi`n keledi. Mi`sali`: Ko`she boylar a`ste ju`rip kiyati`r.

Ko`pshilik jag`daydlarda waqi`t ha`m wori`n pi`si`qlawi`shlar ga`ptin` basi`nda keledi. Mi`sali`: Azanda ku`n salqi`n edi. Tashkentten keshe keldi.

So`zlerdin` wori`n ta`rtibi stilistikali`q (inversiya) a`hmiyetke de iye, sebebi Wolardi`n` worni`ni`n` almasi`wi` arqali` qosi`msha ma`nilik ha`m ko`rkemlik ottenkalar bildiriledi:

Mag`an bul kitap unamaydi`.

Bul kitap mag`an unamaydi`;

Men siz benen so`ylesemen.

Siz benen men so`ylesemen.

Sonli`qtan ga`p ag`zalari`ni`n` inversiyali`q xarakterde wornalasi`wi`nda ha`r qanday stilistikali`q ma`ni boladi`. Wolardi` duri`s ani`qlay biliw kerek.

2. SO`ZLERDIN` BAG`ININ`QI BAYLANISIWINA TIYISLI STILISTIKALIQ WO`ZGESHELIKLERIN WOQIT`W

Qaraqalpaq tilinde bag`i`ni`n`qi` baylani`sti`n` kelisiw, basqari`w, izafet ha`m jupkerlesiw usag`an to`rt tu`ri bar. Baslawi`sh penen bayanlawi`sh bette kelisedi. Mi`sali`:

1. Men baraman, bardi`m, barati`rman, studentpen.
2. Sen barasan`, bardi`n`, barati`rsan`, studentsen`.
3. Wol baradi`, bardi`, barati`r, student.

Wolar tek birinshi ha`m yekinshi bette g`ana, san jag`i`nan kelise aladi`, al u`shinshi bette woday kelisiw bolmaydi`.

1. Men baraman, barami`z, studentpen, studentmiz.
2. Sen barasan`, siz studentsiz.

Sog`an qaramastan, geypara shi`g`armalarda III, bettegi baslawi`shlardin` da bayanlawi`sh penen ko`plik sanda kelisip kelgenligin ushi`rati`wg`a boladi`. Mi`sallar:

Besten, wonnan kesediler,

Isfahani` qi`li`shlari` (Abbaz Davbi`lov “Bahadi`r”).

Bul a`debiy til ushi`n norma yemes, tek poetikali`q shi`g`armalarda geyde rifma (yamasa buwi`ndi` saqlaw) ushi`n yamasa arxaikali`q stil` ushi`n qollani`ladi`.

Tarti`mli` baylani`stag`i` dizbeklerde ani`qlawi`sh penen ani`qlani`wshi` da tek I ha`m II bette kelisedi. Mi`sali`: Menin` kitabi`m, senin` kitabi`n`. Bunday baslawi`shlardin` birinshi komponentsiz (iyelik sepligindegi so`z tu`sirilip) ayti`li`wi` so`zdi qi`sqa, i`qshamli` ha`m qoni`mli` yetip ayti`w ushi`n qollani`ladi`. Balam, uli`m, qi`zi`m, shi`rag`i`m, ag`asi`, anasi`. Bunday so`zler tek g`ana betti (tarti`mdi` bildirmey uli`wma qaratpani` an`latadi`).

Basqari`w arqali` baylani`sti`n` da stilistikali`q mu`mkinshilikleri ko`p. Bunday baylani`sta seplik formalari` menen tirkewish ha`m ko`mekshi

atawi`shli` formalar wo`z-ara sinonimlik qatnasta boli`p keledi ha`m wolar stilistikali`q a`hmiyetke iye boladi`. Mi`sali`:

Ko`pirden wo`t`iw

Joldan ju`riw

Ko`pir menen wo`tiw

Jol menen ju`riw

Ko`pir arqali` wo`tiw

Awi`lg`a ketiw

Yemleniwge ketti

Awi`l betke ketiw

Yemleniw ushi`n ketti

Ji`lda wori`nlaymi`z

Ji`l sayi`n wori`nlaymi`z.

Bundag`i` tirkewishli ha`m ko`mekshi atawi`shli` formalar pikirdi konkretlestiriw ushi`n qollani`ladi`.

İyelik ha`m tabi`s sepliklerinin` ashi`q ha`m jasi`ri`n jalg`ani`wi` da stilistikali`q a`hmiyetke iye.

Awi`ldi`n` adami` – awi`l adami`.

Kitapti` woqi`di`m – kitap woqi`di`m.

Ani`qli`q, belgililik – ani`qsi`zli`q belgisizlik.

2. 3. BIRGELKILI AG`ZALARDIN` STILISTIKASIN

WOQIT`W

Stilistikali`q jaqtan birgelkili ag`zalar ku`shli ko`rkemlew qurallari`ni`n` biri boli`p xi`zmet yetedi. Wolar arqali` uli`wma kartinani`n` detal`lari` pu`tinnin` birlikleri, ha`rekettin` dinamikasi`, epitetler qatari`, ha`r qi`yli` ekspressivlik ma`niler bildiriledi. Mi`sali`, Berdaqti`n` “Ko`rindi” qosi`g`i`nda:

Suwpi`, iyshan, axun ja`ne mollalar,

Ko`zlerime shaytan yan`li` ko`rindi (Berdaq).

Birgelkili feyil – bayanlawi`shlar arqali` dinamikali`q ha`reket yamasa ha`rekettin` tez almasi`wi` bildiriledi: Bul bari`si`nda wol hesh kimnin` de so`zin ti`n`lamaydi`, so`ylespeydi de, do`geregine qaramaydi` (Qurbanbaev). Wolardi`n` aldi`lari`nda pi`si`qlawi`sh so`zler kelip wolardi`n` ma`nilerin ku`sheytip ko`rsyetedi: Aydana worni`nan wo`rre turdi` da, dalag`a shi`g`i`p ketti (W.Xojaniyazov). Birgelkili ag`zalardag`i` da`nekerler: 1) Ushi`rasi`w Shi`mbay, To`rtku`l, Qon`i`rat, Moynaqta wo`tkeriledi. 2) Ushi`rasi`w Shi`mbayda, To`rtku`lde, Qon`i`ratta ha`m Moynaqta wo`tkerildi. 3) Ushi`rasi`w ha`m Shi`mbayda, ha`m To`rtku`lde, ha`m Qon`i`rat ha`m Moynaqta wo`tkerildi. 4) Ushi`rasi`w Shi`mbayda ha`m To`rtku`lde, Qon`i`rat ha`m Moynaqta wo`tkerildi degen ga`plerdi sali`sti`rg`anda wolar arasi`nda da`nekerlerdin` ha`r qi`yli` qollani`li`wi`na baylani`sli` ma`nilik ha`m stilistikali`q wo`zgesheliklerdin` bar yekenligi ko`rinedi. Birinshi ga`pte da`neker joq, sol sebepli sanawdi`n` shegi ko`rsetilmeydi ha`m bunday variant tek jay xabardi` an`latadi`. Yekinshi ga`pte ha`m da`nekeri son`g`i` ag`zani`n` aldi`nda turi`p, sanawdi`n` tamamlang`ani`n` bildiredi. Bul forma ha`mme stil` ushi`n wortaq, biraq wol a`sirese is qag`azlari` stili ushi`n ta`n. U`shinshi ga`p te solay. Wonda da`neker ha`r bir birgelkili ag`zani`n` aldi`nda qollani`lg`an. Wol emotsional` so`ylew ushi`n ta`n. To`rtinshi mi`salda birgelkili ag`zalar wo`z-ara juplasi`p kelgen. Bunday formada

ma`nisi bir birine jaqi`n so`zler, ma`nileri ha`r qi`yli` so`zler de juplasi`wi` mu`mkin. Bunday formalar so`ylewdi janlandi`ri`w ushi`n xi`zmet yetedi.

2) da//-de, ta//-te ku`sheytiw ma`nisin an`latadi`. Mi`sali`: usi` na`zik ta`biyatti` Wolardi` wo`zgeden g`a`zeplendiredi de, ku`ldiredi de, ji`latadi` da (Sh.Seytov). G`arri`ni`n` ayta beretug`i`n i`ssi` samali` Qi`pshaqtan da, Shi`mbaydan da, Shabbazdan da, To`rt ku`lden de bas pu`kil yeskendi qoyg`an ta`rizli (Sh.Seytov).

3) Qarsi`las da`nekerler yeki ag`zani`n` qarama-qarsi`li`g`i`n bildiredi: Wol sharshadi`, biraq jumi`si`n toqtatpadi`. Bunda bir ha`reket boli`mli`, biri boli`msi`z. Al geyde yeki ha`rekette boli`mli` boli`p keliwi mu`mkin: Ji`ynali`s baslandi`, biraq tez tamam boldi`. Bulardan lyekin da`nekeri ko`bine kitabi`y stil`ge ta`n.

4) Gezekles da`nekerler (ga`, geyde, birde, biree ha`m t.b.) ko`p birgelkili ag`zalardi`n` ani`q yemesligin yamasa awi`si`p turatug`i`nli`g`i`n, Wolardi`n` qaysi`si`ni`n` ani`q yemes yekenligin ko`rsyeted: Serkebay, bir qi`zardi`, bir bozardi` (T.Qayi`pbergenov). Birgelkili ag`zalardi` paydalani`wda mi`nalardi` yeste tuti`w kerek:

1) Wolar bir qi`yli` formadag`i` bir so`z shaqabi`nan boli`wi` kerek, biraq morfologiyali`q jaqtan ha`r qi`yli` boli`wi` mu`mkin: Boyi` kelte, malaqayli` adam.

2) Wolardi` qollani`wda ag`zalardi`n` bir birine qatnasi`na da qarawi` kerek:

a) Birdey yemes tu`siniklerdi birgelkili yetip du`ziwge bolmaydi`: Wol **tayaq** ha`m **tamaq jedi** deyge bolmaydi`;

b) Birgelkili ag`zalar menen uli`wmalati`ri`wshi` so`z bir formada keliwi kerek;

v) Birgelkili ag`zalardi` ju`da` ko`p yetip dizbekley beriwge de bolmaydi`.

2. 4. QARATPALARDIN` STILISTIKALIQ XIZMETLERIN WOQITTI`W

Qaratpalar tiykari`nan dialoglarda adamlardi` ataw, wo`zine qarati`w ushi`n xi`zmet yetedi. Mi`sali`: Begdulla, sen berman kelshi (W.Ayjanov).

Ko`rkem a`debiyatta qaratpalar tuwra ga`plerde qollani`ladi`: Mine, inim, seni uzati`p salaman, – dedim (T.Qayi`pbergenov).

A`sirese poeziyada qaratpalar ayri`qsha xi`zmet atqaradi`, ritorikali`q xarakterge (wo`zi joq adamlarg`a, haywanlarg`a, jansi`z predmetlerge qarap) iye boladi`. Mi`sallar: 1. Qaratpa-metafora:

A`y, g`arri` qasqi`r, jiber shashi`mdi` ... (T.Qayi`pbergenov).

2. Qaratpa-metonimiyalar: Qi`ri`ma shi`qsan`, salg`i`rtti` shegirtkedey jawdi`raman, *alji`g`an aq shash* (K.Sultanov).

3. Qaratpa-perifraza: Keshirersiz, *wotag`asi`*, men wo`zimdi tani`sti`ra almadi` (T.Qayi`pbergenov).

4. Qaratpa-ironiya: Ma`demin xanni`n` bas mali`,

Jeti atan`di` biler misen`? (Ku`nxoja).

5. Qaratpa-qaytalaw – Ha *tu`yeler tu`yeler*

Duzi`n` qayja, *tu`yeler*.

Yeh uri`s, uri`s, jas wo`mirge qushtar,

Jasli`qti` urladi`n` sen uri`s (O`.Xojaniyazov).

6. Ritorikali`q qaratpalar: O, a`diwli mug`allimim, ustazi`m,

Balali`q wo`mirimnin` boldi`n` bag`mani` (I.Yusupov).

7. Qatnas - qaratpalar: *Qarag`i`m-aw*, bizlerdin` wonnanda jaqsi` is yetkimiz keledi (O`.Xojaniyazov). Shi`rag`i`m, senin` neshe ji`lda qayti`p kelgenin`?

Qaratpalar sonday-aq ha`r qi`yli` tan`laqlar menen qaytalani`p ha`m qospalani`p qollani`li`wi` mu`mkin.

Ha`y, *biyeler, ka`tqudalar*, ne boldi` sizlerge? (T. Qayi`pbergenov).

Ja`diger, aman pitkerip keldin` be, balam? (G. I`zimbetov).

2.5. KIRIS QURI`LMALARDI`N` STIL`LIK QOLLANILIW WO`ZGESHELIKLERIN WOQI`T`W

Kiris so`zler ayti`lg`an pikirge so`ylewshi yamasa avtordi`n` ha`r qi`yli` sub`ektiv qatnaslari`n bildirip, ga`pke qosi`msha modal`lik, emotsional`li`q ha`m ekspressivlik ma`niler ju`kleydi. Sonli`qtan wolar awi`zeki so`ylew tilinde de, jazba tilde de qollani`ladi`.

Ma`lim bolg`ani`nday-aq, til wo`zinin` ja`miyette atqaratug`i`n xi`zmetine qaray bir neshe funktsional` stil`lerge bo`linedi. Ha`r bir stil` wo`zinin` xi`zmetine ha`m mazmuni`na sa`ykes til qurallari`n tan`lar qollanadi`.

Funktsional` stil`ler u`lken yeki torarg`a bo`linedi: so`ylew stili ha`m kitabiy stil`ler. Kitabiy stil`ler qatari`na ra`smiy is qag`azlari` stili, ilimiy stil` ha`m publitsistikali`q stil` kiredi<sup>8</sup>. Al ko`rkem a`debiyat stilin ko`pshilik izertlewshiler ko`rsetilgen stil`lerge qospay bo`lek ali`p qaraydi`.

Kiris so`zler ha`m kiris so`z dizbekleri bul stil`lerde wo`zlerinin semantikasi`na sa`ykes qollani`ladi`, sonli`qtan wolardi`n` ayi`ri`mlari` jazba stil`de ko`birek (***ba`lkim, itimal, shubxasi`z, haqi`yqati`nda da*** ha`m t.b.), al birazlari` tek awi`zeki so`ylew tilinde g`ana (***qa`ydem, aytpaqshi`, aytqanday*** ha`m t.b.) qollani`ladi`⁹.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi kiris kategoriyalardi`n` stilistikali`q qollani`li`wi`nda da wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri bar:

1. Duri`slit`i, haqi`yqatli`qti, isenimdi bildiretug`i`n kiris so`zler barli`q funktsional` stil`lerge de qollani`la beredi: ***haqi`yqati`nda, shi`ni`nda, so`zsiz, duri`s, tuwri`***. Mi`sali`:

1) Joli`mi`z bir tu`sken bolsalar, Ayman

Shi`ni`nda, haqi`m joq quwi`wg`a joldan (I.Yusupov).

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис, 1990, 9-10-бетлер.

⁹ Бекбергенов А. Көрсетилген мийнети, 74-бет.

2) Haqi'yqati'nda da, Qaraqalpaqstan Respublikasi' Joqarg'i' Ken'esi basli'g'i'ni'n' prizi ushi'n wo'tkerilgen kross jari'si' ha'mmede ayri'qsha ta'sir qaldi'rdi' («Erkin Qaraqalpaqstan»). Mi'sallardag'i' kiris so'zler ha'r qi'yli' stil'lerge (birinshi mi'salda – so'ylew stili, yekinshi mi'salda – jazba publitsistikali'q stil'ge) tiyisli bolsa da, biri birinen aytarli'qtay stil'lik wo'zgeshelikke iye yemes.

3. Ra'smiy is-qag'azlar stilinde buri'nnan qa'liplesken so'z formalari'na, ga'p quri'li'si'na (shtamplarg'a) iye ha'm sub'ektivlik qatnasqa baylani'si' joq jazba hu'jjetler du'ziledi. Sonli'qtan da bul stil'de (**ma'selen, arza, dag'aza, spravka** ha'm t.b.) kiris so'zler qollani'lmaydi', qollani'lg'an jag'dayda da az ushi'rasadi', wo'ytkeni ra'smiy is-qag'azlar stilinde pikirdi ani'q bayanlaw talar yetiledi. A'sirese gu'manlani'w ma'nisin bildiriwshi (**ba'lkim, ba'лки, itimal, mu'mkin**) ha'm boljaw, shamalawdi' bildiretug'i'n (**menin'she, pa'mlewimshe, shaması**) si'yaqli' kiris so'zler derlik qollani'lmaydi'¹⁰.

3. Gu'mandi', boljawdi', shamalawdi', isenimsizlikti bildiretug'i'n kiris so'zler ko'binese awi'zeki so'ylew, ko'rkem a'debiyat ha'm publitsistikali'q stil'lerinde qollani'ladi': **mu'mkin, shaması, itimal, ba'lkim** ha'm t.b. Al wolardi'n' ayi'ri'mlari' tek so'ylew stilinde g'ana paydalani'ladi': **kim bilipti, ma'ga'r, aqi'ri** ha'm t.b.

4. Pikirdin' kimgе tiyisliligini bildiriwshi kiris so'zler awi'zeki so'ylew, ilimi ha'm publitsistikali'q stil'lerde qollani'ladi'. Biraq wolar biri birinen stili boyi'nsha wo'zgeshelenedi. Ma'selen, **menin'she, senin'she, ayti'wi'nsha, ayti'wi'na qarag'anda** kiris so'zleri awi'zeki so'ylew stiline ta'n bolsa, Wolardi'n' worni'na ilimiy stil'de **bizin'she, bizin' pikirimizshe, ...ti'n' ko'rsetkenindey (pikiri boyi'nsha)** kiris so'zleri qollani'ladi'.

5. Pikirdin' juwmag'i'n, na'tiyjesin bildiretug'i'n kiris so'zler barli'q stil'lerde de paydalani'ladi': **solay yetip, demek, qullasi** ha'm t.b. Mi'sali':

¹⁰ Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент, 1983, 192 - бет.

Demek, soʻz – bul grammatikaliq formalardiʻn yamasa soʻz – formalardiʻn jiʻyiʻntiʻgʻiʻ («Haʻzirgi qaraqalpaq aʻdebiy tiliniʻ grammatikasiʻ»). **Demek**, jiʻnayatliʻ bul ushiʻn aʻkenʻ (I.Yusupov). Miʻsallar ilimiy haʻm awiʻzeki soʻylew stilʻlerine taʻn.

Funksionalʻ stilʻlerdinʻ basliʻ belgilerininʻ biri – Wolardiʻn haʻr biri woʻzlerine taʻn bolgʻan leksikaliq haʻm grammatikaliq woʻzgeshelikleri menen siʻpatlanadiʻ. Usiʻnday woʻzgeshelikler wolardagʻiʻ kiris soʻzlerdinʻ qollaniʻliʻwiʻnda da koʻrinedi.

1. Awiʻzeki soʻylew stili ushiʻn toʻmendegi kiris soʻzler xarakterli: **ras, tuwriʻ, shamalawiʻmsha, baʻrekella, ura, quday saqlasiʻn, qaʻydem, bir soʻz benen aytqanda, meninʻshe, seninʻshe, yaqshiʻ, onnan qayta, qaʻytkeni menen, aytpaqshiʻ** haʻm t.b. Miʻsallar: **Yaqshiʻ**, wonda jamanliʻqqa uygʻara bermeyik (T.Qayiʻpbergenov). –**Qaʻydem**, kishe qudaytalam hesh bir bendesin taq yetip jaratpagʻan desedi (A.Qudabaev).

2. Ilimiy stilʻdi koʻbine se toʻmendegi kiris soʻzler siʻpatlaydiʻ: **maʻselen, miʻsaliʻ, biziʻnʻshe, biziʻnʻ pikirimizshe, ...tiʻnʻ pikir boyiʻnsha, ...tiʻnʻ koʻrsetkenindey (jazgʻaniʻnday)**. Miʻsallar: **Aʻlbette**, koʻrkem shiʻgʻarmaniʻ koʻrkemler woqiʻw teatr jaʻmiyetshiligindegi woniʻnʻ iske asiʻwiʻ menen mektep wʻmirindegi woriʻnlaniʻwiʻniʻnʻ uʻlken-uʻlken ayiʻrmashiʻliʻgʻiʻ bar. **Maʻselen**, teatrd a professional adamlar atqaradiʻ (Aʻ. Paxratdinov). Sonday-aq, **birinshiden, yekinshiden ...** siʻyaqliʻ kiris soʻzler koʻbirek usiʻ stilʻge taʻn. Wolardiʻn jaʻrdemi menen ilimiy juwmaqlawlar izbe-izlik penen bayanlanadiʻ¹¹.

3. Publitsistikaliq stilʻlerde de woʻzine taʻn ayiʻriʻm kiris soʻzlerdi koʻrsetiwge boladiʻ. Miʻsallar: Biraq, **tekseriwdinʻ koʻrsetkenindey**, bul jumiʻs tek qagʻaz juʻzinde aʻmelge asiʻp atiʻr («Erkin Qaraqalpaqstan», 25. 02. 2014). Al bul, woʻz **gezeginde**, adamlardiʻn turmiʻs daʻrejesine unamsiʻz

¹¹ Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983, 193-бет.

ta'sir tiygizbekte (Swonda). Mi'sallardag'i` kiris so'zler ha'm kiris so'z dizbekleri basqa stil'lerde de qollani'li'wi` mu'mkin, biraq wolar publitsistikali`q stil'de jiyi paydalani'ladi`.

Kiris so'zlerdin` qollani'li'w wo'zgeshelikleri ha'r bir tildin` stilistikasi` boyi'nsha jazi'lg`an miynetlerde tek qi'sqasha so'z yetilgen. Biraq wolardi'n` stilistikali`q xi'zmetleri ken` ha'm ha'r qi'yli`, sol sebepli arnawli` izertlewlerdi talar yetedi.

Solay yetip, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi kiris so'zler ha'm kiris so'z dizbekleri basqa sintaksislik kategoriyalarg`a sali'sti'rg`anda wo'zine ta'n wo'zgesheliklerine iye.

Kiris so'zler ha'm kiris so'z dizbekleri ga`p penen, woni'n` ag`zalari` menen tek modal'lik qatnasta boli`p, biraq sintaksislik jaqtan wolar menen baylani'spaydi`. Wolar, ko'binese ga`ptin` basi`nda ha'm wortasi`nda kelip, wo'zlerine ta'n ayri`qsha intonatsiya menen ayti'ladi`.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi kiris so'zler modal` so'zlerden, atli`q, kelbetlik, sanli`q, feyillerden, tan`laq ha'm janapaylardan boli`p keledi, al geyde ha'r qi'yli` formadag'i` so'z shaqaplari`ni'n` dizbeklesip keliwi arqali` an`lati'ladi`.

Semantikali`q jaqtan kiris so'zler ha'm kiris so'z dizbekleri so'ylewshinin` sub`ektiv pikirine baylani'sli` ha'r tu'rli ma`nilerdi bildiredi. Sonday-aq kiris so'zler ha'm kiris so'z dizbekleri wo'zlerine ta'n bolg`an stilistikali`q wo'zgesheliklerge de iye boladi`.

**Kiris ga`plerdin` stilistikali`q xi'zmetleri.** Kiris ga`pler tilde paydalani`wda wo'zine ta'n bolg`an wo'zgesheliklerge iye. Bul wo'zgeshelikler Wolardi'n` modal'lik qatnasi`n bildirip, ha'r qi'yli` funktsional'li`q stil'lerde qollani'li'wi`nda ko`rinedi.

1. Ti'n`lawshi`ni'n` di`qqati`n awdari`w ushi`n paydalani`latug`i`n kiris ga`pler, tiykari`nan, awi`zeki so'ylew tilinde paydalani'ladi`, sonli`qtan da Wolar ko`rkem shi`g`armalarda personajlardi'n` tilinde jiyi ushi`rasadi`:

*ti`n`la, qara, bildin` be, toqta, ko`rdin` be* ha`m t.b. Mi`sallar: **Qara**, qanday miywali`, dep Aleksandr yen`keygen hali`nda bir shekeler joqari` qaraydi` (T. Qayi`pbergenov). **Bilsen`**, Jumagu`l menen tag`i` so`ylesiw kerek (O`. Atajanov).

2. Unamsi`z qatnasti`, tan`lani`wdi`, qorqi`ni`shti` ha`m t.b. emotsional`li`q bahalardi` bildiriwshi kiris ga`pler ekspressivlik boyawg`a iye bolg`anli`qtan, tiykari`nan, awi`zeki so`ylew stilinde, adamlardi`n` wo`z-ara so`ylesiwinde ken` paydalani`ladi`: **boldi`, qoy, quday saqlasi`n, ayta go`rme, qa`ytersen`** ha`m t.b. Mi`sallar: **A`ne u`seytemen**, miyim quri`si`n, g`arri`li`q ta, birin ayti`p woti`ri`p, yekinshisine wo`tip kete beremen (Sh.Seytov). **A`dira qaldi`q**, soqi`r ko`rgenin jazbas degen (W.Ayjanov).

Awi`zeki so`ylew stilinde, ko`binese qi`sqa ayti`latug`i`n kiris ga`pler paydalani`ladi` ha`m Wolar wo`zlerinin` ayti`li`w intonatsiyasi`na iye boladi`. Mi`sallar: **Kerek desen`**, Wolar menen adi`m jerde ju`zbe-ju`z ushi`rasasan` (T.Xalmuratov). **Paraz eteyik**, bir ata wo`zinin` jetim balasi`na qarag`anda hayali`n arti`q su`ysin (Sh.Ayapov).

Al kitabiy stil`lerde kiris so`zler menen bir qatarda bir qansha ken`eytilgen kiris ga`pler ko`birek ushi`rasadi`. Mi`sali`: **Bizge ma`lim bolg`an tariyxı`y mag`li`wmatlarg`a qarag`anda**, 250 mi`n` ji`l tariyxqa iye bolg`an Gretsiya teatrlari`nan baslar, 250 ji`lg`a jaqi`n tariyxqa iye rus teatrlari`nda teatrg`a, teatr arqali` teatr tamashago`ylerine mas keletug`i`n bir de dramali`q shi`g`arma rejissersi`z tan`lang`an yemes (T.Allanazarov).

3. Ra`smiy isler stilinde ga`pler jazba tu`rde qa`liplesken ha`m belgili bir formag`a (standartqa) iye hu`jjetlerdin` tili bolg`anli`qtan, wonda modal`lik qatnasti` bildiriw talar etilmeydi, sonli`qtan da, kiris so`zler ha`m kiris ga`pler paydalani`lmaydi`.

4. İlimiy stil`de kiris ga`pler ayti`lg`an pikirdin` ani`qli`g`i`n, logikali`q duri`sli`g`i`n bildiriw ushi`n xi`zmet yetedi. Ma`selen, bul stil`de: **Bizin` pikirimizshe, ayti`p o`tkenimizdey, ...ti`n` ko`rsetkenindey** usag`an kiris

ga'pler ko'birek paydalani'ladi'. Ha'ttyeki ha'r bir tarawi'ni'n' wo'zine ta'n kiris ga'pleri de boli'wi' mu'mkin. Ma'selen, matematikada, fizikada, – **aytayi'q, mi'salg'a alsaq** usag'an kiris ga'pler ko'birek ushi'rasadi'. Mi'sallar: Ruwhani'ylar quyash wo'zinin' bir ku'nlik joli'n 180 «adi'm» menen ju'rip shi'g'adi' dep esaplaydi', **aytayi'q**, bir «adi'm» 1/180 jayi'q mu'yishke ten' degendi bildiredi («Algebra ha'm analiz baslamalari» 9 klass ushi'n sabaqli'q). Bul eskertiw qa'legen basqa iymekler, **mi'salg'a alsaq**, parabola yamasa giperbola ushi'n da duri's boladi' («Fizika» 9-klass ushi'n sabaqli'q).

5. Publitsistikali'q stil'de, a'sirese ko'rkem a'debiyat stilinde kiris ga'pler ha'r qi'yli' qosi'msha sezimlerde ha'm emotsional'li'q bahalardi' bildiriwshi ko'rkemlew qurali' xi'zmetin atqaradi'. Mi'sallar: Awa, **shi'ni'n ayti'w kerek**, mine usi'lardi' talar yetiwge bizin' apparattag'i' xi'zmetkerlerdin' ku'ndelikli jumi'slari'nda printsipilik, isshen'lik ha'm joqari' juwapkershilik jetispeydi (T.Qayi'pbergenov). **Jasi'ratug'i'ni' joq**, aldi'n'g'i' ji'llari' yeksek boldi' degen ko'zqarasta yedik («Yerkin Qaraqalpaqstan»).

Solay yetip, kiris ga'pler awi'zeki so'ylewde de ha'm jazba stil'din' publitsistikali'q ha'm ko'rkem a'debiyat tu'rlerinde de so'ylewshinin' ha'r qi'yli' modal'lik bahasi'n bildirip, ga'pke ekspressivlik boyaw beredi, sonli'qtan da wolar jazi'wshi', shayi'rlar ha'm t.b. ta'repinen ko'rkemlew qurali' si'pati'nda ken' paydalani'ladi'.

2. 6. KIRITPE QURI`LMALARDI`N` STILISTIKASI`N` WOQI`TI`W

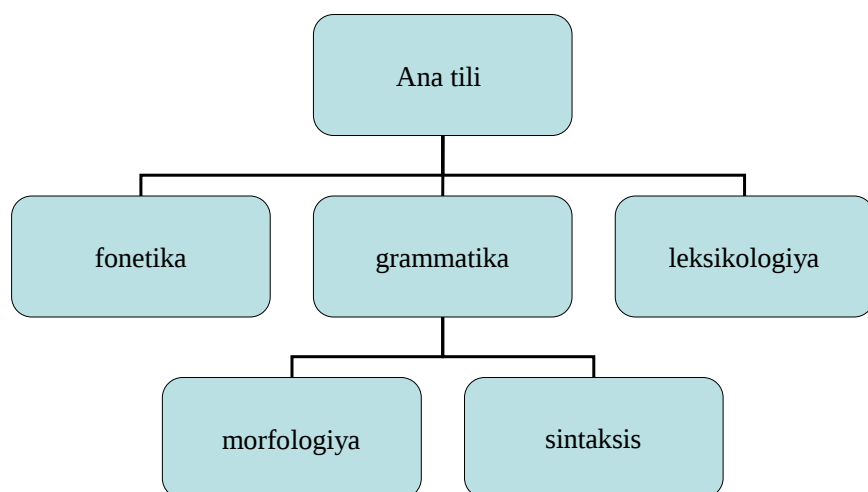
Kiritpe ga`pler so`ylewshi wo`z pikirin bayan yetip turg`anda tiykarg`i` ga`ptin` uli`wmali`q mazmuni`na qatnasli` yeskertiw ma`nisinde qosi`msha pikir keltiredi. Bunda qosi`msha tu`sinik retinde keltirilgen ga`pler tiykarg`i` ga`ptin` ishinde yamasa keyninde beriliwi mu`mkin.

Mi`sali`: Wo`zinen kishkene yeki qari`ndasi` (wol waqi`tlari` wolar ju`da` kishkene yedi) A`jimuratti`n` sebebinen ji`lag`an waqi`tta bari`p a`kesi Wolardi` jubati`r aldi`na aladi`.

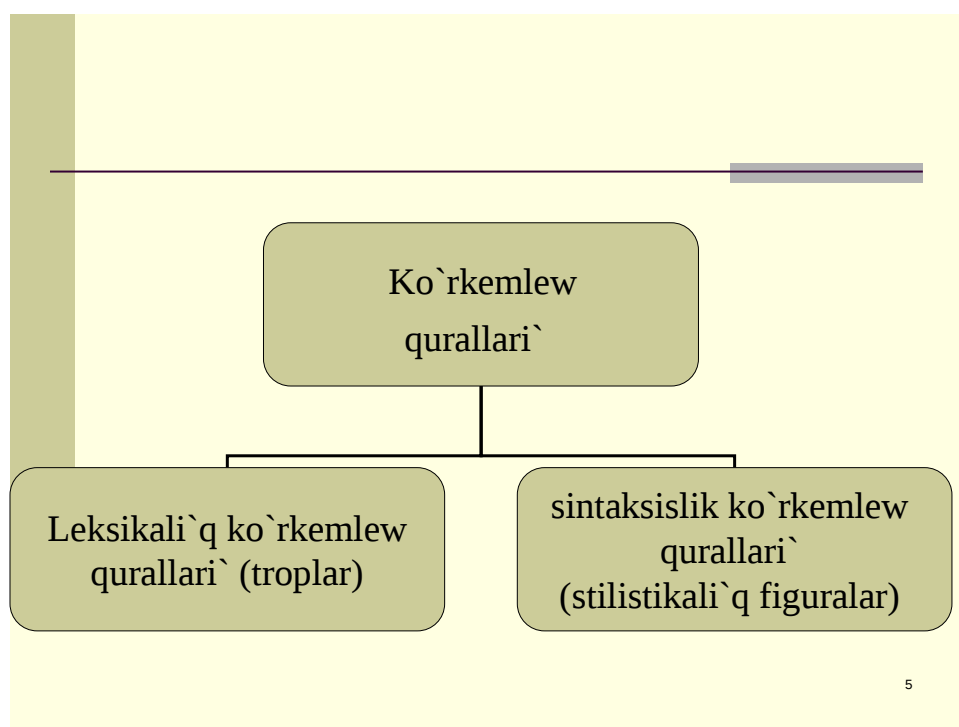
Usi` waqi`tta bizin` sekretari`mi`z (wol lawlamaylaw adam yedi) kirip keldi de, mag`an ta`p berdi.

A`debiy shi`g`armalarda kiritpe so`zler personajlardi`n` si`patlamasi`n` toli`q ko`rsetiw ushi`n da qollani`ladi`. Mi`sali`: Amanli`q penen Alliyar Mamandi` Murat shayi`qti`n` u`yinin` (bala woqi`tatug`i`n` yekinshi u`yi bar) ko`len`kesinen tapti` (T. Qayi`pbergenov).wolay yemes, Nurtay ag`a (Temirovti`n` ati` Nurtay yedi, ko`binshe woni` awi`l adamlari` familiyasi` menen ataydi`) siz qa`telesip kiyati`rsi`z (O`. Xojaniyazov).

Kiritpe konstruktsiyalar ga`pke qosi`msha mag`li`wmat, tu`sinik, ani`qlama, du`zetiwi, yeskertiw ha`m t.b. ma`nilr beretug`i`n` bolg`anli`qtan tildin` ha`r qi`yli` stil`lerinde (ilimiy publitsistikali`q, is qag`azlari`) qollani`la beredi. Wolar so`ylew tilinde ha`m ko`rkem a`debiyat tilinde ko`pler ushi`rasadi`.

3

5

JUWMAQLAW

Jan`a pedagogikali`q texnologiyalardi`n` ha`r qi`yli` usi`llari`n paydalani`w mektep woqi`wshi`lari`, akademiya`li`q licey menen ka`sip-wo`ner kolledjleri ha`m joqari` woqi`w wori`nlari`ni`n` talabalari`ni`n` sabaq waqti`ndag`i` aktivligine ali`p keledi. Insert, yekige bo`lingen da`pter, klasster, yese ha`m t.b. usi`llar arqali` woqi`wshi`lardi`n` wo`z betinshe woylaw qa`biletleri rawajlanip baradi`, wolardi`n` yerkin pikirlew, kritikali`q pikirlew qa`biletleri rawajlanadi`. Bunnan ti`sqari` temani` wo`tkende tek sabaqli`q penen sheklenip qoymastan woqi`ti`wshi` jan`a usi`llardi` wo`z betinshe payda yetkeni jo`n, sebebi mektep sabaqli`g`i`nda «Tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari`» degen temani` woqi`ti`wda ten`ew, epitet, metafora, giperbola g`ana u`yreniledi. Bizin`she, bul kem, sebebi metaforani` u`yrengende metanimiyani`, al giperbolani` u`yrengende litotani` u`yreriw talapqa say bolar yedi. Yag`ni`y, qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`n woqi`ti`wda woqi`ti`wshi`si`ni`n` tiykarg`i` wazi`ypalari`ni`n` biri woqi`wshi`lardi` ta`rbiyalaw ha`m ko`rkem shi`g`armalar arqali` estetikali`q ta`rbiya beriw boli`p yesaplanadi`.

Ga`p pikirdi adamlardi`n` sezimin basqalarg`a jetkeriwde xi`zmet qi`latug`i`n tiykarg`i` birlik. Sonday-aq, ga`p arqali` ti`n`lawshi` basqani`n` pikirini tu`sinip qabi`l yetedi. Bul ga`ptin` adamlar arasi`ndag`i` kommunikativlik xi`zmeti boli`p yesaplanadi`.

Ga`p-semantikali`q, intonatsiyali`q pu`tinlikke iye bolg`an, tamamlang`an bir pu`tin woydi` bildiretug`i`n sintaksislik birlik boli`p yesaplanadi`. Ga`p mazmuni` boyi`nsha xabar, soraw, buyri`q ha`m u`ndew boli`p bo`linedi. Ga`ptin` qurami`ndag`i` so`zler ga`p ag`zalari`na bo`linedi. Wolar baslawi`s, bayanlawish, toli`qlawish, ani`qlawish ha`m pi`si`qlawish.

Biz pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda ga`ptin` mazmuni` ha`m ga`p ag`zalari`ni`n` stil`lik xi`zmeti haqqi`nda so`z yettik.

Xabar ga`pler arqali` is-ha`reketin`, waqi`yani`n` mazmuni` haqqi`nda xabar bildiriledi, sonli`qtan xabar ga`pler tildin` barli`q stil`lerde qollani`la beredi. Xabar ga`plerdin` tiykarg`i` stil`lik wo`zgesheligi, wondag`i` tasti`yi`qlaw yaki biykarlaw ma`ninin` bildiriliwinde.

Tasti`yi`qlaw tu`rindegı ga`plerde biykarlaw belgileri bolmaydi`, al biykarlaw ga`pler grammatikali`q qurallarsi`z jasalmaydi`. Ma`selen: Atam kelmedi-Atam kelgen yemes- Atam kelgen joq, na`tiyjede jay ga`pler sinonimiyasi payda boladi`. Bunday sinonimlik belgi menen stil`lik ayi`rmashi`li`q ju`zege keledi.

Awi`zeki ha`m jazba stil`de tasti`yi`qlawshi` ga`p biykarlawshi` mazmundi`, biykarlawshi` ga`p tasti`yi`qlaw mazmuni`n bildiriwi mu`mkin. Negizinde feyil so`z dizbegindegı yeki so`zde de boli`msi`zli`q qosi`mtasi` bolsa, wonda tasti`yi`qlaw ma`ni bildiriledi. Mi`sali`: wol aytpay qoymaydi` (aytadi`), yaki joralari`n ko`rmey kelmeydi (ko`redi).

Tasti`yi`qlawshi` formadag`i` xabar ga`pler ayri`qsha intonatsiya menen ayti`lsa, biykarlaw mazmuni` kelip shi`g`adi`. Mi`sali`: Senin` aytqani`n` bola bereme? (bolmaydi`). Sonday-aq feyil bayanlawi`shqa **bopti`** so`zin qosi`w arqali` da biykarlaw mazmuni` bildiriledi. Ma`selen: woqi`p borti`, bari`p borti`, ayti`p borti` ha`m t.b.

Soraw ga`pler de tildin` barli`q stil`lerinde qollani`la beredi. Biraq wolar so`ylew jag`dayi`na baylani`sli` ha`r tu`rli stil`lik xi`zmet atkaradi`. İlimiy stil`degı miynetlerde soraw ga`pler ti`n`lawshi`ni`n` di`qqati`n awdari`w ushi`n qollani`ladi`. Ma`selen: İlimpaz bul pikirleri menen ne demekshi?

Publitsistikali`q stil`degı maqalalarda jazi`wshi` woqi`wshi`g`a soraw beredi ha`m sol jerde wo`zinin` sorawi`na juwap beredi.

Ritorikali`q soraw ga`plerdin` bayanlawi`shi` buyri`q miyilindegi xabar ga`pler menen sinonimlik si`n`ar boladi`. Wolardi` sinonimlik si`n`ari`n payda etiw arqali` pikirdin` ta`sirshen`ligi artadi`. Ma`selen: Yerjan

uyalmag`an menen sizler uyalmaysi`z ba? (M.Da`ribaev) – sizler uyalsan`i`z boladi` g`oy.

Ritorikali`q soraw ga`plerdin` bayanlawi`shi` feyil+ soraw janapayi` formasi`nda du`zilse, tuyg`i`-sezim yele de ku`sheyedi. Bunday ga`pler biykarlawshi` boli`p, al sinonimlik si`n`arlari` xabar ga`plerdin` tasti`yi`qlaw mazmuni`n bildiredi. Mi`sali`: Ba`ha`r ayi`ndag`i` bultqa isenip bola ma? (T.Qayi`pbergenov)- Ba`ha`r ayi`ndag`i` bultqa isenip bolmaydi`.

Ritorikali`q soraw ga`pler dramali`q shi`g`armalardag`i` dialoglarda ko`p qollani`ladi`. Bunda wolar kek yetiw, kemsitiw si`yaqli` mazmunlardi` bildirip, so`ylewshinin` pikirin biykarlaw mazmuni`n bildiredi. Ma`selen:

-Men sizden keshirim soraw ushi`n keldim.

- Siz? Keshirim soraw ushi`n?

Buyri`q ga`pler ti`n`lawshi`ni` birer na`rsege yamasa birer isti wori`nlawg`a buyri`q, ma`jbu`rlew, tilek, wo`tinish si`yaqli` mazmundi` bildiredi.

Buyri`q mazmuni` baqi`ri`w, qatti` buyi`ri`w, jali`ni`w, wo`tinish, ruxsat, shaqi`ri`w, ma`sla`ha`t, ken`es beriw, talar yetiw, ku`sh ko`rsetiw, mira`t yetiw, ta`selle beriw si`yaqli` ha`r qi`yli` ko`riniste boladi`. Ma`selen:

1. -Kyetip qaman`lar! -Jati`n`lar! (Q.Dosanov) - wo`tinish.

2. Bawi`ri`na ter qatpasi`n (K.Sultanov) - tilek.

3. Qayi`ri`n bersin – ta`selle.

U`ndew ga`pler joqari` intonatsiya menen ayti`ladi`. U`ndew ga`plerdin` qurami`nda tan`laq, janapay so`zler jiyi qollani`ladi`.

U`ndew ga`pler stili boyi`nsha publitsiyatikali`q stil`de ha`m ko`rkem a`debiyat stilinde ushi`rasadi`. Ma`selen: Ba`rkamal a`wlad-keleshegimiz tayani`shi`! (I.Karimov)

Baslawi`shti`n` stili boyi`nsha bayanlani`p ati`rg`an pikirdin` mazmuni`n ku`sheytiw, woni` tasti`yi`qlaw si`yaqli` stil`lik za`ru`rlik kerek bolg`anda, sub`ekt yeki ret qaytalani`ladi`. Mi`sali`: Men woqi`ti`wshi`man, sen

talabasan`. Ga`p uli`wmali`q mazmundi` bildirgende, almasi`q tu`sirilip qaldi`ri`ladi`. Mi`sali`: Woqi`ti`wshi`man, talabasan`.

Bunnan ti`sqari` iyesi belgisiz, iyesi uli`wmalasqan ga`plerde, jumbaqlardi`n` ayi`ri`m tu`rlerinde baslawi`sh qollanlmaydi`. Mi`sali`: Jer aydasan` gu`z ayda, gu`z aydamasan` ju`z ayda (naqi`l), Suwda yerimes, wotta janbas (jumbaq).

Ga`pti du`ziwde, wondag`i` pikirdi bayanlawda bayanlawi`sh triykarg`i` wazi`ypani` atqaradi`. Ga`ptegi bayanlawi`sh formalari`ni`n` ha`r biri wo`zine ta`n belgili bir stilistikali`q maqsette qollani`ladi`.

So`ylew stilinde dara bayanlawi`sh ko`p qollani`lsa, kitabi`y stil`de qospa bayanlawi`shlar ken` qollani`ladi`. Ma`selen: ja`rdemlesiw-ja`rdem beriw-ja`rdem ko`rsetiw; gu`resiw-gu`res ali`p bari`w-gu`res ju`rgiziw.

So`ylew stilinde feyil bayanlawi`sh ta`kirarlani`p qollani`lsa, ayti`li`p ati`rg`an pikirdin` ta`sirshen`ligi artadi`.

Bayanlawi`shti`n` inversiyag`a ushi`rawi` na`tiyjesinde ga`ptin` ta`sirshen`ligi asadi`. Mi`sali`: Qoli`n`di` tart- tart qoli`n`di`.

Yekinshi da`rejeli ag`zalardi`n` biri - toli`qlawi`sh. Toli`qlawi`sh ga`p ishinde ha`reketke baylani`sli` predmetti bildiredi. Wo`zi baylani`sli` bolg`an so`z benen basqari`w usi`li`nda baylani`sadi`. Ga`p ishinde tiykari`nan bayanlawi`sh penen baylani`sli` boladi`. Mi`sali`:

Miynetsiz **bayi`wdi`n`** i`lan`i` bolar

(I.Yusupov «Sa`wbetli aqsham»)

Qaraqalpaq tilinde toli`qlawi`shlar stilistikali`q talarqa baylani`sli` inversiyali`q wori`n ta`rtipte tuwra toli`qlawi`sh, ko`binese jalg`awli` formada keledi. Mi`sali`: Qi`sqart **so`zdi**, tart **tilin`di**. Tap **dushpandi`** tezirek (T.Qayi`pbergenov).

Qi`sqart **so`zdi** sorqaynag`an Ku`nxoja,

Wo`lgenin`she xoshlasi`p ket yel menen (Ku`nxoja)

Ani`qlawi`sh predmettin` belgisin bildiretug`i`n yekinshi da`rejeli ag`za. Sonli`qtan ani`qlawi`sh predmet ma`ninin bildiretug`i`n ga`p ag`zalari`ni`n ha`r qi`yli` belgilerin ani`qlar keledi.

Ani`qlawi`shti`n` dara, qospa tu`rleri atawi`sh so`zler menen dizbeklesip poetikalik`q shi`g`armalarda ko`rkemlik ushi`n ken` qollani`ladi`. Mi`sali`:

**Za`rredey** payda joq senin` jani`n`nan,

Dep ku`lgendey gu`wler **duzli** samallar.

(I.Yusupov «Aral yellegiyalari`»)

Pi`si`qlawi`sh ga`ptin` yekinshi da`rejeli ag`zasi` boli`p is-ha`rekettin` wori`nlasiw` jag`daylari`n, isleniw` usi`li`n ha`m sog`an baylani`sli` wori`n, waqi`t, sebep-na`tiyje, si`n, qarsi`lasli`q, maqset, sha`rt, mug`dar-da`rejesin ko`psyetedi. Demek, pi`si`qlawi`sh is-ha`rekettin` birep belgisin bildiretug`i`n ga`p ag`zasi`. Sonli`qtan pi`si`qlawi`sh ga`p ishinde bayanlawi`sh ag`zag`a baylani`sli` boladi`. Pi`si`qlawi`shlar stil`lik wo`zgeshelipklari boyi`nsha barli`q stil`lerde de ken` qollani`la beredi. Mi`sali`:

«Qorqqang`a qos ko`riner»

Joldasli`q **jolda** biliner.

(I.Yusupov «Xali`q so`zleri»)

Shal dosti`m, **gu`n`irentip** tilla sazi`n`di`,

Sha`rt qi`yamet da`rtli namalari`n`nan.

Ga`p ag`zalari`ni`n` wori`n ta`rtibi a`dettegi ha`m keru` bolu`p keledi. Mi`sali`: Woqi`w – bizin` wazi`ypa. - Bizin` wazi`ypa – woqi`w;

Bala awi`ri`w yedi. – Awi`ri`w bala yedi;

Ko`p balali` hayallar keldi. – Balali` ko`p hayallar keldi.

Bulardan ma`nilik wo`zgeshelik ga`p ag`zalari`ni`n` wori`n ta`rtibine baylani`sli`. Sonli`qtan da ga`p ag`zalari`ni`n` wori`n ta`rtibi sintaksislik a`hmiyetke iye. Ha`r bir ga`p ag`zalari`ni`n` wo`zine ta`n worni` bar.

Stilistikali`q jaqtan birgelkili ag`zalar ku`shli ko`rkemlew qurallari`ni`n` biri boli`p xi`zmet yetedi. Wolar arqali` uli`wma kartinani`n`

detal`lari` pu`ttinnin` birlikleri, ha`rekettin` dinamikasi`, epitetler qatari`, ha`r qi`yli` ekspressivlik ma`niler bildiriledi. Mi`sali`, Berdaqti`n` “Ko`rindi” qosi`g`i`nda:

Suwpi`, iyshan, axun ja`ne mollalar,

Ko`zlerime shaytan yan`li` ko`rindi (Berdaq).

Kiris so`zler, kiris so`z dizbekleri ha`m kiris ga`pler ayti`lg`an pikirge so`ylewshi yamasa avtordi`n` ha`r qi`yli` sub`ektiv qatnaslari`n bildirip, ga`pke qosi`msha modal`lik, emotsional`li`q ha`m ekspressivlik ma`niler ju`kleydi. Sonli`qtan Wolar awi`zeki so`ylew tilinde de, jazba tilde de qollani`ladi`.

Ma`lim bolg`ani`nday-aq, til wo`zinin` ja`miyette atqaratug`i`n xi`zmetine qaray bir neshe funktsional` stil`lerge bo`linedi. Ha`r bir stil` wo`zinin` xi`zmetine ha`m mazmuni`na sa`ykes til qurallari`n tan`lar qollanadi`. Mi`sali`: **Yaqshi**, wonda jamanli`qqa uyg`ara bermeyik (T.Qayi`pbergenov).

Kiritpe konstruktsiyalar ga`pke qosi`msha mag`li`wmat, tu`sinik, ani`qlama, du`zetiwi, yeskertiw ha`m t.b. ma`nilr beretug`i`n bolg`anli`qtan tildin` ha`r qi`yli` stil`lerinde (ilimiy publitsistikali`q, is qag`azlari`) qollani`la beredi. Wolar so`ylew tilinde ha`m ko`rkem a`debiyat tilinde ko`pler ushi`rasadi`. Mi`sali`: Usi` waqi`tta bizin` sekretari`mi`z (wol lawlamaylaw adam yedi) kirip keldi de, mag`an ta`p berdi.

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR DIZIMI

1. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлеринин раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990.
3. Балақаев М., Жанпейисов Е., Томанов М, Манасбаев Б. Қазақ тілі стилистикасы. Алматы, 1974. 86/т.
4. Виноградов В.В.-О задачах русского литературного языка преимущественно XVII-XIX вв. - Известия АН СССР, отделение русского языка и литературы. Вып. 3.М. 1946, 225-бет.
5. Гвоздов А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1958, 19-бет
6. Da`wenov E., Da`wletov M. «Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis «Bilim» baspası, 1992.
7. Da`wletov M., Da`wenov E. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushi`n sabaqlı`q. No`kis. «Bilim», 2006. 96-115-bet.
8. Da`wletov M., Da`wletov A., Xudaybergenov M. «Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili. Sintaksis» No`kis-2010
9. Демирчизада Ә. Азербайжан дилинің услубиўўаты. Басы, 1962.
10. Ефимов А.И. Стилистика русского языка, 1968, 12-бет.
11. Japbarov A. Qazaq tili stilistikasin oqıtıw metodikasının` negizleri. Almatı, 1991.
12. Курбатов Х. Хәзерге татар әдеби тилинен стилистик системасы.1971.
13. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Тошкент , «Ўқитувчи» 1992.
14. Mamajanov A. Qo`shma ga`p stilistikasi. Toshkent. 1990-jıl.
15. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.

16. Мәмбетназарова Г. И. Юсуповтың қосықларында дөренди атауышлардың стильлик қолланылыуы. Нөкис «Билим», 1994. 1,7 б/т.
17. Ўзбек тили стилистикаси. Ташкент. «Ўқитувчи» 1983.
18. Seydullaeva D. «Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`» pa`ni boyi`nsha laboratoriyali`q jumi`slar (Oqi`w qollanba). Tashkent «Fan», 2007.
19. Хаков В. Татар теле стилистикасы. Казан, 1980. 7,6 б/т.
20. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, «Билим» баспасы 1992.
21. Ҳазирги қарақалпақ тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис «Билим» баспасы 1996.
22. Шомахсудов А. Расулов И, Қўнгулов Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983.

MAZMUNI`:

Jobasi`	3
Avtorli`q annotaciya.....	4
KIRISIW	6
I BAP. QARAQALPAQ TILININ` STILISTIKASIN WOQITIW.....	9
1.1. Is qag`azlari`ni`n` stilin woqi`ti`w.....	13
1.2. Ko`rkem a`debiyat stilin woqi`ti`w.....	16
1.3. Publicistikali`q stil`di woqi`ti`w.....	18
1.4. Ilimiy stil`di woqi`ti`w.....	20
1.5. Tildin` ko`rkem su`wretlew qurallari`n woqi`ti`w.....	22
1.6. Qaraqalpaq tilinin` sinonimikalari`n woqi`ti`w.....	25
II BAP. JAY GA`PLERDIN` STILI` HA`M WOLARDI WOQI`TI`W..	26
2. 1. Ga`p ag`zalari`ni`n` wori`n ta`rtibin tu`sindiriw.....	28
2.2. So`zlerdin` bag`i`ni`n`qi` baylani`si`wi`na tiyisli stilistikali`q wo`zgesheliklerin woqi`t`w.....	32
2.3. Birgelkili ag`zalardi`n` stilistikasi`n woqi`t`w.....	34
2.4. Qaratpalardi`n` stilistikali`q xi`zmetlerin woqi`t`w.....	36
2.5. Kiris quri`lmalardi`n` stil`lik qollani`li`w wo`zgesheliklerin woqi`t`w..	37
2. 6. Kiritpe quri`lmalardi`n` stilistikasi`n woqi`ti`w.....	43
JUWMAQLAW.....	45
PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR DIZIMI	51